

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
Кыргыз билим берүү академиясы

С. Иптаров

**Адептик билим берүүнүн айрым
илимий-методикалык маселелери**

Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо

Бишкек – 2012

УДК 372.8
ББК 74.26
И 76

Рецензиялагандар:

А.А.Алимбеков – Кыргыз – Түрк «Манас» университетинин
профессору, педагогика илимдеринин доктору

Г.Ж.Жарашева – Бишкек шаарындагы № 59 орто мектептин адеп
мугалими, Кыргыз Республикасынын билим берүү отличниги

Иптаров. С.

И 76 Адептик билим берүүнүн айрым илимий-методикалык
маселелери: Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо. – Б., Аль Салам:
2012. 104-б.

ISBN 978-9967-448-83-4

Колдонмодо адептик билим берүүнүн теориялык-методологиялык, окуу-методикалык,
уюштуруу-практикалык багыттары тууралуу сөз болот. Автор анда адептик түйүндүү
түшүнүктөрдүн маани-маңызы, адептик-ыймандык маданияттын калыптануу жана өнүгүү
жолу, адеп сабагынын предметтик мазмуну, окутуу методикасы, окуу китептерине, адептик
билимдерди өздөштүрүүгө жана баалоого коюлуучу талаптар ж.б. маселелер тууралуу
ойлорун ортого салат.

Колдонмо адеп мугалимдерине, класс жетекчилерге, билимди жогорулатуу
курстарынын методисттерине, окутуучуларга, ата-энелерге, студенттерге жана мектеп
окуучуларына, ошондой эле жаштарга адептик таалим-тарбия берүү жагында иштеген
адистердин кенири чөйрөсүнө арналат.

И 4306010000-12

УДК 372.8
ББК 74.26

ISBN 978-9967-448-83-4

© Иптаров С., 2012

This teacher's manual was published with the financial support of the
Government of The United States of America

Окуу колдонмо Америка Кошмо Штаттарынын Өкмөтү
тарабынан каржыланды

Адеп сабагынын эн-белгиси

Автору: *Сабыр Интаров*

Адеп сабагынын ураан-ыры

Автору: *Атантай Акбаров*

Адамдын дилиндеги мөлтүр булак,
Адеп – бул бабалардан калган мурас.
Адебиң – жан дүйнөнүн күзгүсү ал,
Адеп – бул ким экениң айтып турат.

Кайырмасы: Адамзат үчүн жашоодо,
Адеп – эң керек башкысы.
Адеп – бул адам канаты,
Адеп – бул бакыт ачкычы.

Инсандын өзүн-өзү таануу жолу,
Карыткан кылымдарды элдик мурас.
Үй-бүлө үлгүсүндө тарбиялоо,
Адамга адеп-ыйман берип турат.

Кайырмасы: Адамзат үчүн жашоодо,
Адеп – эң керек башкысы.
Адеп – бул адам канаты,
Адеп – бул бакыт ачкычы.

Адамдык бардык асыл сапаттардын,
Башталгыч алиппеси адеп болот.
Адепсиз маданият өчөт-соолот,
Адептүү адамдарга бакыт конот.

Кайырмасы: Адамзат үчүн жашоодо,
Адеп – эң керек башкысы.
Адеп – бул адам канаты,
Адеп – бул бакыт ачкычы.

Киришүү

2012-2013-окуу жылында республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринде адеп сабагы окутула баштагандыгына 10 жыл толот. Бул окуу предмети өлкөбүз эгемендикке ээ болгондон кийин мектепте улуттук рухий жана материалдык баалуулуктарыбызды, тарыхий-маданий мурастарыбызды, элдик каада-салт, үрп-адат, ырасым-жөрөлгөлөрүбүздү, адептик-ыймандык нарк-дөөлөттөрүбүздү терең таанып-билүүгө жана системалуу окуп-үйрөнүүгө багытталган маанилүү кадам болуп калды.

Өткөн мезгил бул предметтин калыптануу жылдары болду. Анын концепциясы, мамлекеттик билим стандарты, окуу программасы бекитилип, бардык класстар үчүн окуу китептери жазылып, жарык көрдү. Мугалимдер жана ата-энелер үчүн колдонмо куралдар, кошумча адабияттар чыгарылды. Бир катар аймактарда адеп борборлору, класстары ачылып, тийиштүү каражаттар менен жабдылды. Республиканын бардык областтарында адеп мугалимдери билимди жогорулатуу курстарынан өтүп жатышат. Адеп сабагын окутуунун айрым теориялык, практикалык, методикалык маселелери боюнча бир нече диссертациялык изилдөөлөр жүргүзүлдү жана жакталды.

Ошону менен бирге эле он жыл ичинде бул сабакты окутууга ырасмий деңгээлде олуттуу көңүл бурулуп, анын илимий-методикалык, кадрлык-уюштуруучулук, каржы-финансылык маселелери өз учурунда комплекстүү чечилгенде анын кайтарымы мындан алдаганча жакшы деңгээлде болор эле.

Кийинки кезде мектептеги билим сапатынын кескин төмөндөшү, окуучулар арасында көп орун ала баштаган рэкетчилик, зордук-зомбулук, баңгилик, өз жанын кыюу сыяктуу коркунучтуу көрүнүштөр, мугалимдер менен окуучулардын ортосундагы пикир келишпестиктер, окуучуларды уруп-сабоо, ата-энелерден мыйзамсыз акча топтоо көрүнүштөрү мектептеги таалим-тарбия ишине бөтөнчө олуттуу мамиле жасоону күн тартибине коюуда. Буга мамлекеттик жана коомдук уюмдар, ата-энелер жана мектептен тышкаркы мекемелер, массалык маалымат каражаттары терең

кийлигишип, комплекстүү жана системалуу иш алып баруусу зарыл. Адеп сабагынын он жылдыгы ушул ж.б. көйгөйлөргө көңүлдү топтоого өтө оңтойлуу шарт түзөрү шексиз.

Коом турмушунда орун алган социалдык-экономикалык көйгөйлөр да билим берүү тармагына өз таасирин тийгизүүдө. Ар түрдүү укук бузуулардын, коррупция, уурулук, алдамчылык сыяктуу терс көрүнүштөрдүн, рухий-ыймандык дөөлөттөргө, адептик жүрүм-турум нормаларына текебер мамиле жасоонун, өзгөчө оор кылмыштуулуктун «жашарып» баратышы коомдогу адептик-ыймандык кризистин тереңдеп бараткандыгына далил болуп турат. Мындай шартта үй-бүлөдө жана мектепте окутуунун бардык баскычында, таалим-тарбиянын бардык чөйрөсүндө жаштардын рухий-ыймандык түшүнүктөрүн тереңдетип, адептик жүрүм-турум сапаттарын калыптандырууну үзүрлүү жана үзгүлтүксүз жүргүзүү – мамлекеттик маанидеги олуттуу иштерден болуп саналат. Бул өзгөчө жалпы билим берүүчү уюмдардын эң орчундуу милдеттеринин бири экендиги талашсыз.

Адептик билим берүү – коомдук идеалдарды, анын өрнөктүү нормалары менен принциптерин терең өздөштүрүүнүн жана аны жүзөгө ашырууга жигердүү катышуунун негизинде туруктуу моралдык сапаттарды, адептик-ыймандык керектөөлөрдү, бекем ынаным-түшүнүктөрдү жана изги сезимдерди, туруктуу көндүмгө жана билгичтикке айланган жүрүм-турум адебин калыптандыруу максатын аркалаган социалдык институттар менен инсандардын ишмердиги болуп саналат.

Тажрыйба көрсөткөндөй, адеп сабагынын мектепке киргизилиши республиканын билим берүү системасындагы жаңыча педагогикалык-практикалык парадигма болуп калды. Себеби, ал *ата-эне – окуучу – мугалим* биримдигине таянуу менен үй-бүлөдөгү жана класстагы, мектептеги жана мектептен тышкаркы мекемелердеги окуу-тарбия ишин өзгөртүүгө гана шарт түзбөстөн, коомдук, илимий, диний, чыгармачылык чөйрөлөрдү, жогорку окуу жайларын, билимди жогорулатуу мекемелерин, жалпы эле коомду кыймылга келтирип, активдүү аракетке чакырып жатат.

Адеп сабагы боюнча окуу жайларында атайын адистер даярдалбагандыктан, бүгүн мектепте иштеп жаткан мугалимдер

теориялык да, методикалык да жактан адептик-ыймандык билимдердин негиздери тууралуу илимий маалыматтарга, бүтүн түшүнүккө муктаж экендиги айгине. Ошондуктан колдонмодо адеп мугалимдеринин теориялык билимин тереңдетүү үчүн адептик түйүндүү түшүнүктөрдүн маани-маңызы, алардын практикадагы көрүнүшү, элдин адептик-ыймандык маданиятынын калыптануу жана өнүгүү жолу тууралуу кененирээк токтолууга туура келди.

Ошондой эле анда мектеп окуучуларына рухий-адептик билим берүүнүн негизги максаты, милдеттери, багыттары, илимий-практикалык жана окуу-методикалык принциптери жана талаптары тууралуу маалыматтар камтылды. Бул сабакты окуткан мугалимдердин методикалык чеберчилигин жогорулатуу максатында адеп предметинин курамына кирген курстарды окутуунун бөтөнчөлүгү, адеп сабагынын предметтик мазмуну, окутуу методикасы, окуу китептерине, окуучулардын адептик билимдерин баалоого коюлуучу талаптар тууралуу ойлор да ортого салынды.

Колдонмо адеп мугалимдерине, класс жетекчилерге, билимди жогорулатуу курстарынын методисттерине, окутуучуларга, ата-энелерге, студенттерге жана мектеп окуучуларына, ошондой эле жаштарга адептик таалим-тарбия берүү жагында иштеген адистердин кеңири чөйрөсүнө пайдалуу болот деп ойлойбуз.

Адеп сабагы: тажрыйбалар жана көйгөйлөр

Жакында өлкө жетекчилиги калкка Кайрылуусунда билим берүү жана маданият тармагына терең өзгөртүүлөрдү киргизүү, болгондо да мында байыркы элибиздин дүйнөлүк рухий-маданий казынага кошкон салымын терең окуп-үйрөнүүгө, окутуу-тарбиялоодо элдик көөнөрбөс адептик-ыймандык салт-санааларды жаштардын жан дүйнөсүнө терең сиңирүүгө жана аларды күндөлүк жашоо-турмушта колдоно билүүгө үйрөтүүгө басым жасоо боюнча программалык милдеттерди аныктады.

Адеп сабагы дал ушул стратегиялык багыттарга толук шайкеш келген, эгемен өлкөбүздүн улуттук-мамлекеттик максат-мүдөөлөрүнө шайкеш, элибиздин этнопедагогикалык акыл-ою менен турмуштук тажрыйбасына таянып, коомчулуктун толук колдоосу

менен жалпы билим берүүчү мектепке киргизилген интеграциялык жана инновациялык жаңы окуу предмети болуп саналат. Аны иштеп чыгууга Эл мугалимдери, этнопедагог-окумуштуулар, методист-изилдөөчүлөр, мектеп мугалимдери, чыгармачыл интеллигенциянын өкүлдөрү, диний кызматчылар, ата-энелер ж.б. жандуу катышып, баалуу салымдарын кошушкан.

Бул сабак өзүнүн маңыз-мазмуну, структурасы, окутуу методикасы, билимди баалоо чаралары, окуу-тарбия ишине ата-энелерди жана коомчулукту тартуу сыяктуу маанилүү иштерде демократиялык жана гуманисттик принциптерге негизденип, мектеп турмушуна көп жактуу жаңылыктарды киргизүүгө чакырылган. Мурда окуу предметтери окуучудан, мугалимден, ата-энеден суралбай эле мектепке киргизилип, окутулуп келсе, *«Адеп сабагын мектепте окутуу керекпи?»* деген суроого 2003-жылы сурамжылоого катышкандардын 98% «сөзсүз керек», 2% «керек» деп жооп беришкен. Ушунун өзү эле бул предметтин коомдук-педагогикалык, турмуштук-практикалык ордун таасын аныктап турат. Өткөн мезгил ичинде адеп сабагын окутууда бир катар ийгиликтер жаралды.

Окуу-нормативдик материалдарды иштеп чыгуу боюнча :

– «Мектеп окуучуларына адептик жана рухий-ыймандык билим берүү Концепциясы» иштелип чыгып, министрликтин коллегиясында бекитилди;

– Адеп сабагынын 1-11-класстар үчүн мамлекеттик билим берүү стандарты иштелип чыгып, ал Кыргыз билим берүү академиясынын Окумуштуулар Кеңешинин, атайын мамлекеттик эксперттик комиссиянын талдоосунан өтүп, министрликтин коллегиясында бекитилди;

– Жалпы билим берүүчү мектептердин 1-11-кл. үчүн адеп сабагынын окуу программасы иштелип чыгып, министрликтин коллегиясында бекитилип, колдонууга киргизилди;

– Республиканын орус тилдүү мектептеринин 1-4-кл. үчүн этика сабагынын окуу программасы иштелип чыгып, колдонууга киргизилди;

– Адеп сабагы боюнча окуу китептерин жазуучу, колдонмо куралдарды түзүүчү авторлор үчүн нормативдик ж.б. талаптар иштелип чыкты;

– 1-класстан 11-класска чейин адеп сабагы боюнча алгачкы окуу китептери, усулдук колдонмолор мектеп мугалимдеринин катышуусу менен жазылып, жарыкка чыкты;

– 1-4-кл. үчүн класстан тышкаркы окуу куралдары, 5-11-класстар үчүн адеп топтомдору, колдонмолору, өзүн өзү тарбиялоо күндөлүктөрү ж.б. иштелип чыгып, жарык көрдү;

– «Билим, тарбия, адеп» окуу-методикалык журналынын толук бир саны даярдалып, жарыкка чыкты. Жалпысынан бул предметти окутууда колдонууга арналган 20дан ашык колдонмо, жыйнак, маалыматтык эмгек жарыяланды.

Адеп мугалимдерин даярдоо, билимин жогорулатуу багыты боюнча:

– Жогорку окуу жайларында, кайра даярдоо борборлорунда кыргыз тил мугалимдерине (2,5 жана 3,5 жыл сырттан окуу бөлүмү) жана мектептерде адеп сабагын окутуп жаткан мугалимдерге кошумча адистик берүү максатында 1 жылдык кайра даярдоо курсунун тийиштүү окуу-нормативдик материалдары иштелип чыкты;

– Мугалимдердин кесиптик чеберчилигин жогорулатуу боюнча 72 жана 36 сааттык окуу программалары даярдалып, республиканын мугалимдери бул сабак боюнча туруктуу билимин өркүндөтүү курстарынан өтүп жатышат.

Бул сабактын бутуна туруп кетишине Бишкек шаардык Кеңеши, мэрия жана билим берүү департаменти моралдык да, материалдык да зор колдоо көрсөткөндүгүн белгилей кетүү керек. Шаардагы № 81 орто мектепте «Адеп борбору» ачылып, ага академиянын базалык эксперименталдык усулкана статусу берилип, окуу класстары талаптагыдай жасалгаланды. Шаардык «Жыл мугалими» конкурсунда Г.Жарашова (№ 59 орто мектеп), Ч.Султантөрөева (№ 81 орто мектеп) 1-, 2-орундарды ээлешти;

– Республиканын Эмгек сиңирген мугалими Т.Насырымбекова жетектеген шаардык адеп сабагы мугалимдеринин методсекциясы Чүй, Талас, Ош областтарына чейин барышып, мугалимдердин аймактык конференцияларын, тегерек үстөлдөрдү өткөрүп келишти.

Адептик билимдерди изилдөө жана жайылтуу багыты боюнча:

Адеп сабагын окутуунун актуалдуу проблемалары боюнча илимий-изилдөө иштеринин темалары аныкталып, айрым багыттар боюнча диссертациялык изилдөө иштери жүргүзүлүп, жакталды;

– 2005-жылдагы XXI Республикалык педагогикалык окууларда адеп сабагы боюнча атайын секциялык иш уюштурулуп, өткөрүлдү;

– 2007-жылдын октябрь айында республикалык мугалимдердин 2-съездинде атайын методикалык секцияда бул жаңы сабакты окутуудагы тажрыйбалар, табылгалар жана проблемалар талкууланды;

– 2008-жылдын октябрь айында «Бүгүнкү жаңы социалдык-экономикалык шарттарда мектептерде окуучу жаштарды рухий-адептик жактан тарбиялоонун мазмунун жана усулдарын жаңылоонун жолдору» деген темада XXII жалпы республикалык педагогикалык окуулар өткөрүлдү.

– КР Жаштар министрлиги тарабынан проф. С.О.Байгазиевдин демилгеси менен иштелип чыккан «Кыргыз Республикасынын жаштарын рухий-адептик жана патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы» кабыл алынды;

– 2012-жылы май айында “«Билим берүүнүн рухий-ыймандык дөөлөттөрү: абалы жана келечеги»” деп аталган эл аралык симпозиумда “Адеп сабагын окутуудагы табылгалар жана көйгөйлөр” деген атайын секция иш алып барды;

– Кыргыз телекөрсөтүүсүндө «Адеп сабагы – жаңылануу сабагы», «Адеп сабагы – турмуш талабы», Кыргыз радиосунда «Адеп мектеби» деген рубриканын алдында атайын берүүлөрдүн топтому уюштурулуп, эфирге чыгарылды;

– «Кутбилим» газетасында, «Кутбилим-Сабак» тиркемесинде «Адеп сабагы» деген рубриканын алдында инновациялык сабактардын иштелмелери, «Шоокум» журналында «Талчоку» деген атайын рубриканын алдында маданий-адептик багыттагы макалалар такай жарыяланып келүүдө.

Көрүнүп тургандай, бул иштердин бардыгы бүгүн мектепте жаңылануунун деми, сапаттык өзгөрүүлөрдүн зарыл экендигин терең түшүнгөн, чыгармачылык менен иштөөгө ынтызар педагогдор менен мектеп жетекчилери, активдүү ата-энелер менен билим берүүгө күйгөн патриот атуулдар бар экендигинин аркасында гана мүмкүн болду. Ошондон улам көптөгөн кыйынчылыктарга карабай, бул предмет бат эле окуучулардын, мугалимдердин, ата-энелердин, жалпы коомчулуктун жүрөгүнөн жылуу түнөк таба алды. Учурда

адеп мугалимдеринин ассоциациясын түзүп, атайын окуу-усулдук журнал чыгаруу маселесин колго алуу зарыл болуп турат.

Албетте, бул жаңы сабакты окутуунун бир катар кадрлык, уюштуруучулук, финансылык ж.б. маселелери мамлекеттик деңгээлде комплекстүү чечилгенде, ийгиликтер мындан да бараандуу жана үзүрлүү болор эле. Мисалы, бул предмет боюнча окуучуларды тийиштүү окуу китептери, мугалимдерди – усулдук эмгектер менен камсыз кылуу маселесин алалы. Жогоруда аталган алгачкы окуу китептери менен усулдук эмгектерди патриот мугалимдер карыз алып, үйлөрүн күрөөгө коюп, кредит алып чыгарышты. Албетте, ушундан улам алардын нускасы да чектелүү, баасы да кымбат болду. Айыл жерине дээрлик алар жеткен жок. Мындан ары бул мамиле өзгөрүүгө тийиш. Аларды чечүүнүн оптималдуу жолдорун таап, жапырт колго алуу керек.

Бүгүн кээде: «Адеп сабагын окуткандан кийин деле мектептеги терс көрүнүштөр азайбай жатпайбы. Сабактардын санын көбөйтпөй, ушуну жөн эле коюш керек болчу?» - деген пикирлерди да угууга болот. Мында алар мектепке бир сабакты – мейли ал сабак уникалдуу сабак болгон күндө да - киргизүү менен эле «адамдын адептик парасатын калыптандыруу» деген ары албан, ары татаал милдетти так кесер чечип коюу мүмкүн эместигин эске алышпайт.

1-ден, адамдын адептик тарбиясын мектептеги бардык предметтер, атүгүл, анда түзүлгөн маанайдын өзү эле тастыктап турууга тийиш. 2-ден, атайын адеп сабагын киргизгенден кийин аны окутуунун көп жактуу илимий-практикалык, методикалык, кадрлык, каржы-материалдык ж.б. маселелерин да ырааттуу чечүү зарыл. Учурда бул сабактын көйгөйүн академияда бир гана адам тейлесе, мектепте бул сабак алиге журналга да, бүтүрүү аттестатына да ырасмий түрдө кире элек болсо, ушундан кийин чынында эле бул сабак мамлекетке керекпи же кереги жокпу деген мыйзамдуу суроо туулбай койбойт. Акыйкатта, адеп сабагын окутуунун өтөлгөсү, баарыдан мурда, биздин адептүү болууну каалаган жаштарыбыздын талабын канааттандырууга мамлекеттин шарт түзүп берүүгө милдеттүү экендигинде турат!

Чынында бул сабак мектептеги коомдук уюмдар бүт тарап, таалим-тарбия иши «кароосуз калганда» окуучуларды ээнбаштыктан арачалап турган сабак болду. Ал мектепте табият таануу (45%)

менен коом таануу (55%) гана үйрөнүлүп, адам таануу таптакыр унутта калган учурда аз да болсо аны таанып-билүүгө, окуучулардан адисти гана эмес, адамды көрүүгө багыттаган адамгөй предметтин карлыгачы болгон. Ошондуктан анын курамы жөнөкөйдөн татаалга карай түзүлгөн: “Адеп” – 1-4-кл.; “Мурас” - 5-7-кл.; “Адам” – 8-кл.; “Үй-бүлө” – 9-кл.; “Эл таануу” – 10-кл.; “Маданият таануу” – 11-кл. деген адамгөй курстардын системасынан турат. Айтмакчы, буларды киргизүүдө окуучулардын окуу жүктөмүнө сырттан бир да саат кошулган эмес. Ага мекен таануу, география, химия сыяктуу окуу предметтеринин бирден сааты кыскартылып берүү жолу менен ишке ашырылган.

Бул сабак, айрымдар ойлогондой – аттин, кээде кездешип да жүргөндөй - мугалим 45 мүнөт окуучуга «жакшы бол» деп кургак мораль окуй бере турган сабак эмес. Ошондой эле анда окуучуга бекем теориялык билим, тарыхый-диалектикалык түшүнүм, илимий-логикалык ынаным бербей эле практикалык көндүмдөрдү калыптандыра берүү да майнаптуу натыйжага алып келбей тургандыгын тажрыйба көрсөттү.

Бул сабакта «түбөлүктүү», “өлбөс-өчпөс”, “көөнөрбөс” рухий-адептик түшүнүктөрдүн, дөөлөттөрдүн, кубулуштардын дарек-дасмиясы андалып, алар качан жаралып, кантип өнүгүп келе жаткандыгы системалуу, ырааттуу, негиздүү талданып-таалимделет. Ошону менен бирге эле алардын бүгүнкү турмушта алган орду, туюнткан мааниси айкындалып, аларды күндөлүк жашоодо колдоно билүү көндүмүн калыптандырууга басым жасалат. Себеби, бүгүн айрым жаштар адептүү амандашып, ал-жай сураганды мындай коюңуз, ата салтыбыздагы ыйбаалуу, ыймандуу, адилет, айкөл, акжүрөк жүрүм-турум адебинин эң жөнөкөй үлгүлөрүн билишпейт жана сакташпайт. Албетте, буга алгач биз: ата-энелер, мугалимдер, чоңдор күнөөлүүбүз.

Ошондуктан, адепсабагы-мектеп окуучуларынын рухий-адептик терең билимин жана маданияттуу жүрүм-турумун калыптандырууга, мектептеги педагогикалык-психологиялык маанайды өзгөртүүгө, окуучу менен мугалимдин алака-мамилесин жакшыртууга, мектеп менен ата-энелердин байланышын чыңдоого, окутуу процесси менен тарбиялык ишти айкалышта жүргүзүүгө, педагогдордун, ата-энелердин, айлана-чөйрөдөгүлөрдүн адеп маданиятын көтөрүүгө

кызмат кылган, заман талабына шайкеш келген сабак болушу үчүн ар бир мугалим талыкпай, астейдил аракеттенүүсү керек.

Мына ушундай олуттуу, максаттуу иш үчүн Базалык окуу планында адеп сабагына азыркыдай жумасына 1 саат эмес, 2 саат берүү талапка ылайык келер эле. Ошол эле учурда айрым “негизги” деген предметтерге бөлүнгөн сааттар да, финансылык каражаттар да, окуу-методикалык ресурстар да бир канча эсе көп экендигине жана алар жылдан жылга көбөйүп жаткандыгына карабастан, алардан күткөн натыйжа жыл сайын төмөндөөнүн үстүндө келе жаткандыгы ойлондурбай койбойт.

Демек, бул - адеп сабагын окутуунун методологиясына гана эмес, методикасына да байланышкан маселе. Мында *«Адепти окутуу керекпи же адепке үйрөтүү керекпи?»* деген мыйзамдуу суроо туулбай койбойт. Бул сабак мектептеги окутуунун методикасына таптакыр башкача өңүттөн мамиле жасоону талап кылат. Албетте, адепке окутуу да, үйрөтүү да керек. Бирок, андан да маанилүү жагы – адам өзү *адептүүлүктүн өрнөгүн көрсөтө билүүсү керек*. Бул үчүн мугалим теориялык билимин тереңдетүү менен бирге эле жеке өзүнүн «баланы бапестей билүү философиясы менен технологиясын» иштеп чыгуусу керек, бул үчүн тынымсыз изденүү, талбаган аракет талап кылынары түшүнүктүү. Ушул өңүттө Бишкек шаарынын «Ак босого» конушундагы № 81 мектепте түзүлгөн «Адеп борборунун» иш тажрыйбасы, андагы мугалимдердин чыгармачыл табылгалары республиканын мектептерине жайылтууга арзыйт.

Мисалы, Бишкек шаарындагы № 68 орто мектептин адеп мугалими Калматова Сүйүн эже сабактан келгенде андан келиндери: «Апа бүгүн кайсы теманы өттүңүз?», «Эмне жөнүндө сүйлөштүңүз?», «Кайсы маселени талкууладыңыз?» деген суроолорду берип, сабакка кызыгыша тургандыгын айтат. Албетте, бул адеп сабагынан биз күткөн, коом күткөн асыл үмүт-тилектин ишенимдүү бир көрүнүшү. Адеп сабагын окуткан көптөгөн мугалимдер өздөрүнүн жеке турмушунда жакшы өзгөрүүлөр болгонун айтып келишет. Бул сабак чынында предметтик алкактан чыга албай келген чыныгы педагогдордун инсандык, чыгармачылык бейнесин ачууга шарт түздү.

Бул сабакты окуткан мугалимдин адамдык, адистик жана атуулдук бейнесинин шайкештигине коомчулук, окуучулар, ата-

энелер тарабынан катуу талаптар коюлат. Турмушу жайсыз, тамеки тартып, ичкилик ичкен, үй-бүлөсү бузулган, жүрүм-туруму адепсиз мугалимдердин бул предметти окутушу кыйын. Ал адамдардан «асыл ой, ак сөз, адал ишти» (Авиценна), алардын дили таза болуп, дили тилине, тили ишине үндөшүп турушу керектигин талап кылат. Бул сабак мугалимди сабак берүүчү адамдан, өзүн инсан катары өркүндөтүүчү адамга айландырат. Ал окуучулар менен бирге өзү кошо «Канткенде адам уулу Адам болууга» үйрөнүүгө жөндөмдүү адам болушу керектигин талап кылат.

Тилекке каршы, бүгүн жогорку окуу жайларында адеп сабагы мугалимдерин даярдоо али жолго коюла элек. Өлкөдөгү жогорку окуу жайлардын теологиялык факультеттерин жана диний окуу жайларын бүтүргөн жаштарды мектептерде адеп сабагын берүүгө тартуу маселеси акырына чейин андалып, айкын бир бүтүм чыгарылбай келет. Ал эми башка педагог бүтүрүүчүлөргө этикалык, адептик билимдер жеткиликтүү берилбейт.

Ошондой эле бүгүн республиканын титулдук калкы болгон кыргыз элинин рухий-адептик дөөлөт-мурастарын максаттуу түрдө иликтеп-изилдөө, мектепте жана жогорку окуу жайларында системалуу окуп-үйрөнүү маселеси, ошондой эле Кыргызстанды мекендеген башка калктардын педагогикалык акыл-ойлорун жана таалим-тарбиялык тажрыйбасын жаштарды адеп-ыймандуулукка, патриоттуулукка, толеранттуулукка тарбиялоодо пайдалануу боюнча иштер али дың бойдон жатат.

Адеп сабагы – турмуш сабагы. Ал айрым сабактардай илимий фактылар менен маалыматтарды, теориялык аныктамалар менен эрежелерди жаттатууга эмес, ар бир окуучуну учурдун реалдуу көйгөйлөрү тууралуу ой толгоп, турмуштук кырдаалдарга карата өзүнүн жекече мамилесин, көз карашын иштеп чыгууга үйрөтүүчү сабак. Көптөгөн мугалимдер жана ата-энелер адилет белгилеп жүргөндөй, бул сабак бүтүндөй мектептеги педагогикалык-психологиялык маанайды жакшыртууга, ата-энелерди мектепке тартууга, окуучулардын өзүн өзү тарбиялоосун арттырууга кызмат кылууга тийиш.

Бул методикалык модель адамдын *жалпы, өзгөчө* жана *жекече* сапаттарын комплекстүү эске алып, билим берүүнү *жалпы адамзаттык, улуттук* жана *инсандык* дөөлөттөрдүн шайкештигинде

жүзөгө ашырууга негизденген маданият таламдуу педагогикалык система болууга тийиш.

Бул сабактын максаты – окуучуда жекече инсандык жана мекенчилдик сезимдерди гана эмес, жалпы адамзаттын көйгөйүн жан дүйнөсүнөн өткөрө билген атуулдук аң-сезимди калыптандырууга, жеке керт башынын же ата мекенинин гана көйгөйүн чечүүгө умтулбастан, жалпы адамзаттын глобалдуу көйгөйлөрүн чечүүгө да өзүн даярдаган инсан болууга көмөктөшүү болуп саналат.

Бул өнүттө дин ар убак табигый, коомдук, психологиялык кубулуштарды башкача өнүттөн негиздөөгө, далилдөөгө, аргументтөөгө умтулуп келгендигин билебиз. Эл ичинде айтылган «*Дини жоктун дили жок*» деген учкул сөздө анын коомдук-педагогикалык орду так аныкталган. Ошондуктан, бул сабак мектепте диний билимдердин рационалдуу жана позитивдүү жагын ачып берүүгө да оңтойлуу шарттарды түзөт. Анда дүйнөлүк, улуттук диндер, диний окуулар, байыркы ишенимдер, таанымал дин ишмерлеринин өмүр таржымалы ж.б. тууралуу жеткиликтүү маалымат берүүгө болот. Алар маданият таануу илиминин өнүтүнөн каралып, чечмеленет. Бул кубулушту *дин – илим – турмуштук тажрыйба* диалогунда таанып-билүүгө жол ачат.

Бирок, мындай билим берүүнү жолго коюу үчүн концептуалдуу терең илимий-педагогикалык негиздеме, укуктук-нормативдик база, социалдык-педагогикалык шарт, адистик билимге ээ адистер ж.б. керек. Бүгүн ар кандай диний билимдер эл арасына мурдагыдай оозеки жана коомдук көрүнүш түрүндө таркабастан, түздөн-түз, үгүт-насаат, лекциялар, китепчелер, баракчалар, электрондук таркатуу каражаттары ж.б. аркылуу, башкача айтканда таңуулаган түрдө кеңири жайылтылып жатат. Андыктан, бул маселеге мамлекет гана эмес, ар бир атуул, мугалим үстүртөн мамиле жасабастан, кылдат жана иштиктүү мамиле жасоого тийиш.

Адеп сабагы бүгүн, баарыдан мурда, баланын кызыкчылыгын эске алып, анын милдеттүү окуу жүгүн азайтууга, окуу материалдарын тереңдетүүгө, үндөш темаларды интеграциялоого, окуучунун ар кандай маанилүү билгилик сапаттарын (компетенциясын) калыптандырууга, билимди баалоо чараларын өркүндөтүүгө ж.б. инновациялык кадамдарды окуу-тарбия процессине киргизүүгө чечкиндүү катышып жатат. Бул максатта «КР жалпы билим берүүнүн

Алкактык Улуттук Билим түзүмүнүн (Куррикулумунун) негизинде 1-11-класстар үчүн адеп сабагынын интеграцияланган предметтик билим түзүмү иштелип чыкты.

Мындагы негизги максат - адептик билим берүүнүн предметтик ядросун так аныктап, улуттук, аймактык, диний, жыныстык ж.б. бөтөнчөлүккө байланыштуу негизги мазмунун иштеп чыгуу болду. Себеби, келечекте профилдик окутуунун киргизилишине байланыштуу жогорку класстарда бул сабактын мазмуну да өзгөрүүгө тийиш.

Ошентип, бул сабактын маңыз-мазмуну, социалдык-педагогикалык жана окуу-методикалык талаптары коомдун, мамлекеттин жана инсандын керектөөлөрүн канааттандыруу боюнча аныкталган стратегиялык милдеттерге толук шайкеш келет. Бөтөнчө ал элдин рухун, улуттук аң-сезимди, айыл маданиятын көтөрүү боюнча эбегейсиз зор ички потенциалга ээ экендигин бөтөнчө баса белгилеп айта кетүү керек. Адептик билимдер ар дайым мамлекет үчүн да, анын ар бир жараны үчүн да эбегейсиз зор мааниге ээ болуу менен, алардын турмушун өмүр бою коштоп, жашоосунун маңызын жана мүнөзүн аныктап турган маданий асылнарктардын биринен болуп келген жана ал бул милдетти азыр да аткарып жатат.

Мындан он жыл илгери мектептерге киргизилген адеп сабагы дал мына ушундай максатты көздөгөн астейдил иш чаралардын бири болгон. Бирок, тилекке каршы, мектепке бир эле сабакты киргизүү менен бул көйгөйдү чечип коюу мүмкүн эмес экени түшүнүктүү. Бул үчүн мамлекеттик деңгээлде комплекстүү, системалуу иштерди алып баруу зарыл. Андыктан, мектептеги адеп сабагынын максаты жана милдети эмнеде, элибизде адептик билимдерди таалимдөөнүн кандай тарыхый тажрыйбасы, салттары, усул-ыкмалары болгон, бүгүнкү мектепте аларды кандай пайдалануу керек деген сыяктуу көптөгөн суроолордун коюлушу толук мыйзам ченемдүү.

Бирок, проблеманын мындай практикалык-педагогикалык өңүтү тууралуу сөз кылуу дан мурда маселенин теориялык-гносеологиялык, б.а. илимий-тааным өңүтүнө басым жасап, адептик-ыймандык түйүндүү түшүнүктөрдүн, аларга маанилеш кубулуштардын маани-маңызын аңдап алуу зарыл. Себеби, бул адептик көрүнүштөрдү туура туюмдоого, колдонууга жана таалимдөөгө жардам берет.

Ыймандык түшүнүктөр - адептик билимдердин негизи

Этика илими боюнча адистер ыймандуулуктун эки булагы бар деп эсептешет. Биринчиси, коомдогу социалдык жамааттар жана топтор. Алар өздөрүнүн эмгеги, чарбалык тиричилиги, бош убактысы, турмуштук таламдары, саясий кызыкчылыгы жана башка жагдайлары менен ич ара жуурулушуп, өзүнчө бир коомдук-тарыхый жалпылыкка айланган бүтүндүктү түзүп турушат. Мисалы, мындай коомдук жамааттарга жана топторго кыргыз элинде мурдагы замандарда бийлер, манаптар, аксакалдар, уруу билермандары, байлар, кедейлер, дин кызматчылары, өнөрпоздор жана башкалар кирген десек, бүгүн мындай социалдык катмарлардын жана топтордун катары алдаганча кеңири: соттор, мугалимдер, врачтар, банкирлер, жумушчулар, дыйкандар, ишкерлер, тейлөө чөйрөсүндө иштегендер, бийлик башындагылар ж.б.

Экинчиси – ар түрдүү диндерде, элдерде, маданияттарда ар түрдүүчө аңдалып, ар түрдүү тилде ар башкача аталып, бирок «түбөлүктүү» деп эсептелген рухий-маданий универсалдуу дөөлөттөр: ыймандуулук, адептүүлүк, айкөлдүк, адилеттик, адамгерчилик, достук, топуктуулук, каниеттүүлүк, кечиримдүүлүк, сабырдуулук ж.б. Тилекке каршы, бүгүнкү күндө бул экөө тең: социалдык жана рухий эки тирек, эки башат экөө тең түп-тамырынан бери түрүн да, маңызын да өзгөрткөн. Аларды олутуна келтирүү улам кыйынга турууда.

Коомубуздун адеп-ыйман парасатынын улам кедеринен кетип, руханий таянычынан ажырап баратканы талашсыз чындык. Элибиздин акыл көрөңгөсү, адептик ар-намысы, ыйман тиреги болчу атка минерлердин арсыз иштери, аттуу-баштуу эле атуулдарыбыздын улам ачылып, көпчүлүккө айкын болуп жаткан жосунсуз жоруктары, айрымдарынын акчага, бийликке, мансапка азгырылган алдым-жуттум иштери, кээ бирлеринин өз ишенимин, динин, дилин бизнеске айландырып, жеңил оокатка азгырылганы, улам кийинки жаштардын жан дүйнөсү жарды, жансыз болуп, арабөк абалда калып жатканы ж.б. толгон-токой көйгөйлөр – мунун айкын далили.

Андыктан бүгүн коомубуздун адептик-ыймандык парасаты кандай деңгээлде, жаңыча саясий-экономикалык, социалдык-

психологиялык кырдаалда ыйман, адеп түшүнүктөрүнүн орду кандай абалда турат, аларды үй-бүлөдө жана билим берүү мекемелеринде кандайча таалимдеп калыптандыруу керек деген суроолорго жооп издөө турмуштун да, тармактын да өктөм талабы.

Адатта, ыйман, ыймандуулук тууралуу сөз кылуу жеңил эмес. Себеби, алардын мааниси баарыбызга белгилүү, түшүнүктүү сезилген менен бул түшүнүктөрдүн төркүнү дин, илим, турмуштук тааным салааларында, ар түрдүү социалдык катмарда, ар кайсы доордо ар түрдүү өңүттө андалып, чечмеленип келет.

Чыгаан аалым, залкар сөз зергери Х. К. Карасаев бул түшүнүккө мындай чечмелөө берет: *«Иман арабдын сөзү. Ишенүү, уюу, берилүү деген мааниде... Алла бирөө гана жана Мухаммед Алланын эл ичине жиберген өкүлү деп ишенүү. Алла тааланын бардыгына жана анын периштелеринин бардыгына жана анын асмандан түшкөн китептеринин бар экендигине жана анын эл ичине жиберген пайгамбарлары бар экендигине жана бул дүйнөнүн бүтө тургандыгына жана жакшылык да, жамандык да Алла тааланын буйругу менен боло тургандыгына жана өлгөндөн кийин тирилип суракка бара тургандыгына ишенүү. Мына ушул жогорку келтирилгендердин бардыгы жана ошолорго ишенүү иман деп аталат. Буларды дүйнөдөн кетип аткан адамга угузат. Муну «иман айтуу» дейбиз. Ишенүүнүн белгиси жогоркуларды тил менен айтып, дил менен ырастоо»* (Миң түркүм суроого миң түркүм жооп. – Б., 1998. 95-б.).

«Жаттым тынч, жаздыгым кенч, тилим Куран, тилегеним – ыйман, Мекедеги беш терек, жалбырагы шуудурак, биз бейишке барганда, тозок оту бизден ыраак» деп айтылат элдик диний ишенимде.

Ал эми этикалык-философиялык илимдерде ыйман адамдын жана коомдун рухий-социалдык турмушунун маңызын аныктаган интегралдык түшүнүк катары сыпатталат. *Ыйман – адамдын кандайдыр бир улутка, динге, жыныска, топко же социалдык иерархияга таандык эмес, адам болгондугу үчүн чечүүчү мааниге ээ болгон өмүр, эркиндик, бакыт сыяктуу жашоонун универсалдуу дөөлөтүн туюнткан түшүнүк.* (Этика. Энциклопедиялык сөздүк. СПб., 2005. 146-б.) Ыйман адамдарды бири-биринен ажырымдап турган бардык социалдык-корпоративдик чектөөлөрдөн жогору

турат. Себеби, ал биринчи орунга жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү, бүткүл адам баласынын таламдарын коюп, ага кызмат кылууга умтулат.

Ыймандын туткасы – өзүнүн нарк-беделин урматтай билип, жалпы адамзаттык идеалдар менен универсалдуу императивдердин талаптарына шайкеш келген, өзүнүн абийир буйругуна гана кулак төшөгөн эркин адам. Ал – социалдык механизмдин «тетиги», партиянын «жоокери», бийликтин «чабарманы» боло албайт, ал эркин чечим кабыл алып, ал үчүн жоопкерчилик ала билген автономдуу субъект. Ага *«бүтүндүн бөлүгү эмес, бүтүнгө барабар бөлүк»* деген аныктама туура келет.

Адамзат абалтан эле ар кандай улуттарга, диндерге, коомдорго ж. б. бөлүнүп, эч качан бирдиктүү субъект боло албай келет. Ошол эле учурда ал өзүнүн тарыхый өнүгүү жолунда алардын ортосундагы байланышты орнотуучу жана бекемдөөчү универсалдуу социомаданий дөөлөттөрдү жараткан. Ошолордун бири – ыйман. Эне тилибизде анын мааниси «ниет», «пейил» деген түшүнүктөргө кыйла жакын (*«Ар адам пейилинен табат»*, *«Пейил оңолбой, турмуш оңолбойт»*).

Ал эми турмуштук түшүнүм деңгээлинде ыйман «чынчылдык» (*«ыймандай сыр»*), «түз сүйлөө» (*«ыйманга камчы чаппоо»*), «уят-сыйынттуулук» (*«ыйманын сактоо»*) түшүнүктөрү менен маанилеш. Эл бул түшүнүктү көбүнчө жаштарга эмес, жашап калган адамдарга карата колдонот (*«Жаштарга адеп, карыларга ыйман берсин»*).

Ушул жерде эл оозунда айтылып келе жаткан бир икаяны эске түшүрө кетүүнүн жөнү бар. Себеби, анда жогоруда айтылып кеткен үч учурга тең шайкеш келе турган, адамдык мамилелердин ыймандык маңызын баамдоого түрткөн насыят ой бар.

«Бир такыба кайырчы падышанын алдынан тосо чыгып: «Оо, улуу даражалуу падышам, мага 1 эле теңге садага берип коюңузчу», – деп жалооруйт. Анда падыша: «Сага 1 теңге берүү менин даражама ылайык келбейт», – деп жооп кайтарат. Сүйүнүп кеткен кайырчы: «Оо, мээримдүү такыр падышам, анда 1000 теңге деле бере бериңиз», – деп кудуңдайт. «А бул сенин даражаңа ылайык келбейт», – деп падыша андан кутулуп кеткен экен. Бул диалогду мындан ары ким, кандай өңүттө улантышына карай

адептик-ыймандык дөөлөттөрдүн маани-маңызы да, ага катышкан адамдардын өздөрү да өзгөрө берери айгине.

Коомдо адамдардын ортосундагы өз ара мамилени жөнгө салып турган ушундай нормативдүү, шарттуу, атүгүл жасалма адептик жүрүм-турум эрежелери да болот. Булардан айырмаланып, адамдын нукура адамча жашоо-турмушун жөнгө салып, камсыз кылып, аны кубаттанып, өрүштөнтүп, ага олуттуу маани-маңыз берип туруучу ыймандуулуктун чыныгы принциптери, талаптары, жол-жоболору да бар. Бул өңүттө жашоонун өрнөгү, турмуштун туткасы болуп, жан-дүйнөнү жаркытып, жагалданып, анын асылдыгын аныктап турган тагдырларды – чыныгы ыймандуу тагдырлар десе болот.

Ушундан улам ыйманды адамдын адамча жашоо мыйзамы, адам болуу билими, ал эми ыймандуулукту – адамдын адамча жашоо өрнөгү, бири-бирине адамча мамиле кылуу адебине негизденген адамдардын ортосундагы мамиле деп түшүнүү туура.

Айталы, тыштан таңууланган талаптар менен көрсөтмөлөргө кыңк этпей баш ийип, адамдын эрки менен жигерин тушаган эрежелерге, окуялар менен кырдаалдарга жетеленип жашаган жашоону ыймандуу жашоо дешке болбойт. Ыймандуу жашоо ошол кырдаалдар менен окуяларды, талаптар менен эрежелерди адам өзү жаратып, ага өзү жоопкер боло билген жерде гана болушу мүмкүн. Муну адам кандайдыр бир чечкиндүү кадамдарды жасоо аркылуу гана ишке ашыра алат.

Ар бир чечкиндүү кадам, мейли ал анча таасирдүү, маанилүү, көрүнүктүү деле болбосун, баары бир ал өзүнчө эрдикке тете. Инсан чечкиндүү кадамдарды жасап гана өсө алат. Мындай кадамдар кээде адамдан өз башын баталгага байлап коюуну, чыныгы каармандыкты, өзүнөн мурда башканын кызыкчылыгын ойлоону, б.а. бир нерсеге *«карууну казык, кара башты токмок кылып»* ишке чегүүнү талап кылат. Муну адам турмушунун бардык эле чөйрөсүнө таандык катары айтууга болот: Жаратканга чексиз ишенүү, бир адамды өзүнөн артык жакшы көрүү, бир идеяга же ишке баш оту менен берилүү ж.б. Бирок мында бул айтылгандарды ар кандай фанатизм жана догматизм менен чаташтырууга болбойт. Адам башка бирөөнүн кызыкчылыгын ойлоп, ошого шарт түзүп берүүгө умтулуп жатып өзү өсөт, өзүнүн жан дүйнөсүн асылдандат.

Ар бир чечкиндүү кадамдын кимге, эмнеге, эмне үчүн арналгандыгы, анын келип чыккан себеп-жүйөсү ар дайым ачык-

айкын, дайындуу болот. Андыктан адамдын чечкиндүүлүк кылган ар бир иши, айткан сөзү ар убак башка бирөө, бөлөк бир тарап менен алака-катыш, мамилелешүү, баарлашуу таризинде болот. Ар бир чечкиндүү кадам бир нерсеге багытталып, багышталып, арналып жасалгандыктан, анын түпкү тегинде, насил-маңызында сөзсүз маданияттын не бир бийик, не бир асыл дөөлөттөрүнө кызмат кылуу дымагы катылып жатпай койбойт.

Чыныгы турмуштук көрүнүш катары ыймандуу кадамдар башкаларды да дал ушундай кылууга шыктанткан, таасирленткен, жигерленткен кудурет күчкө ээ. Ар бир чечкиндүү кадам адамды алдан тайдырып, айрым учурда азапка салса да, ал баары бир адамдын жашоо жигерин жандантып, күү демин күчтөндүрбөй койбойт. Адамдын ар бир чечкиндүү кадамы өз элинин, өз өлкөсүнүн, рухий-маданий, социалдык-экономикалык жана башка көйгөйлөрүн чечүүгө канчалык жуурулушуп турса, ал кадамдар ошончолук ыймандуу да, адептүү да болот.

Ыймандуулук айрымдар ойлогондой, жүрүм-турумдагы бардык адептик изги көрүнүштөрдүн топтому, суммасы гана эмес. Биздин ар бир кылган ишибиз, жасаган кадамыбыз жан-дүйнөбүздө жашаган ар кандай түпөйлү сезимдер, түшүнүктөр, ишенимдер менен эриш-аркак байланышып турат. Демек, ыйман дегенибиз, бул биздин чалкар, ажайып, бай, купуя... жан-дилибиздин жашоосу. Бул – биз аңдап-таанып, көзүбүз жеткен акыйкат менен акылыбыз жетпеген, түшүнүп-түшүнбөгөн, күдүктөнгөн суроолор, көңүл көкөлөткөн кубаныч менен көкөйдү кескен жоготуулар, өзүндөгү жеке кемчиликтер менен күрөшүү жана жашоонун маңызы тууралуу толгонуу.

Ыймандуулуктун мына ушундай жеке адамга мүнөздүү көрүнүшүнөн башка да, анын жалпы адамзаттык маани-маңызы, ыймандык талаптары тууралуу айтууга болобу? Дегеле ушундай бүткүл адамзатка таандык, аларга орток болгон – мейли орус-кыргыз, бай-кедей, кары-жаш, аял-эркек, мусулман-христиан дебей, толугу менен кабылдай турган ыймандык нарк-дөөлөттөр болушу мүмкүнбү? Албетте, мүмкүн. Алар ар бир элдин байыркы рухий баба түшүнүк, ишенимдеринде, элдик педагогикалык мурастарында жана бардык дүйнөлүк диндердин өзөгүндө кыттай уюп жаткан таасын осуят-насааттарда, турмуштук жол-жоболордо, адептик эрежелерде...

Албетте, бул ошолорду жаттап алып эле ыйманга ээ болуп калса болот дегенди билдирбейт. Себеби, алардын ички маңызын, өтмө жана кыйыр маанилерин, ыймандык насыятын аңдап-таануу үчүн карандай акыл, абстракттуу билим жетишсиздик кылат. Ар бир адам турмуш мектебинде өзүнүн жекече түйшүгү менен күч-аракети, руханий изденүүсү менен ой толгоолорунун жардамы аркылуу өз жүрөгүндө адилеттик, боорукерлик, күйүмдүүлүк, жапакечтик, башка бирөөнүн кайгы-кубанычына ортоктош боло билүү сыяктуу сапаттарды калыптандырат жана өнүктүрөт.

Ыйман биздин жан-дүйнөбүздүн жаркын жашоосу, адамды шыктандырып да, тыйып, тескеп да туруучу жандуу дымагы. Аттиң, адам баласы ыйманга ээ болуу менен бирге эле андан кем эмес жосунсуз сапаттарга да эгедер. Чынында ыймандын орду адам баласынын жаралып, өсүп-өнүгүшүндө, өзүндө адамдык сапаттарды жана касиеттерди калыптандырып, тереңдетишинде баа жеткис орунда болсо да, анын айрым бир түпкү негиздери, көрөңгөсү кан менен берилип, адам акыл-эсинин тутумуна камыр-жумур жуурулушуп турса керек. Муну биз кыргыздын «дээр», «зээн», «нарк», «насил», «тек», «кан» деген сөздөрүнүн төркүнүнөн улам баамдайбыз. Ошондой эле бул көрөңгө да бардык башка сезимдер сыяктуу эле ар бир адамга ар башкача ыроолонот шекилдүү.

Ал эми ыймандын тышкы, коомдук көрүнүштөрү элдик маданият, үрп-адат, салт-санаа менен кошо жашап, ошол коомду тейлеп, турмуш-тиричиликке кошо аралашып, айлана-чөйрөнүн жана адамдын турмуштук тажрыйбасынын таасири аркылуу калыптанат.

Ошентип, динде ыймандуу жашоо – Жараткан аныктаган эреже – *ишеним* менен, илимде – коом аныктаган эреже – *мыйзам* менен, ал эми турмушта – өзүң аныктаган эреже – *ынаным* менен жашоо алгылыктуу деп каралат. Бирок, бул үчөө тең ички байланыштагы, бири-бирин танбаган рухий дөөлөттөр. А балким, чыныгы ыймандуулук – дал ушул үч дөөлөттү жан-дүйнөсүндө жуурулуштуруп, бир бүтүндүккө айландырып: *Жаратканга чексиз ишенип, мыйзамдарды бекем сактап, өз ынанымына бекем туруп жашоо болуп жүрбөсүн?! Себеби, ыймандуу жашоо шарттуу ритуалдарды аткарып, акылдуу сөздөрдү жаттап алып, «элдин арасында, көчтүн карасында», «эт менен челдин ортосунда» жашоо менен аныкталбайт.*

Ыймандуу жашоонун дагы бир талабы – адамды бу дүйнөнүн ташиши гана эмес, о дүйнөнүн талабы да тогуз толгонтуп ойлонтуп, акыл-сезимди аруулантып, жан-дүйнөнү жандантып туруусу зарыл. Адам көз жумганда аркы дүйнөгө аны менен кошо ыймандан башка эч нерсе кетпейт (*«Ыйманы жолдош (саламат) болсун»*). Андыктан, ыймандуу жашоонун айныгыс талабы – *туура ойлоо, ойлогонуңдай сүйлөө, сүйлөгөнүңдөй жашоо!* Мына ошондо гана адамга да, башкаларга да анын ким экени, кандай экени... ачылат. Мына ушундай түйшүкчүл өмүр кечирип, адамча жашоонун өрнөгүн көрсөтүп, нукура турмуштун туткасы болуп жашап өткөн адамдарды чыныгы адамдар десе болот.

Тилекке каршы, учурда өлкөбүздүн саясий-идеологиялык айдыңында да, илимий билимдер жаатында да, диний ишеним жагында да өтө оор, кыйчалыш жагдай түзүлүп отурат. Коомдо руханий түшүнүктөрдүн жалпы адамзаттык маңызы аркылуу өз ара жуурулушуу, жалгашуу, интеграция кубулушу жүргөндүн ордуна окчундоо, тирешүү, конфронтация жолу күчөп баратат. Адамдардын билими менен ишеними, ички дүйнөсү менен тышкы дүйнөсү улам ажырымдалып баратат.

Мисалы, Кыргыз Республикасынын Баш мыйзамы – Конституциясында, ошондой эле Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган бардык мыйзам актыларында «ыйман» деген түшүнүк колдонулбайт. Атүгүл, 2008-жылы кабыл алынган диний уюмдар жөнүндөгү мыйзамда да бул түшүнүк жок.

«Этика боюнча сөздүктө» (Ф., 1983) «ыйман» деген түшүнүк да, термин да жок. Ал «адеп» деген түшүнүк аркылуу берилген (13-19-б.).

«Теологиялык сөздүк-маалыматтамада» (Б., 2004) «ыйман» түшүнүгү диний өңүттө гана чечмеленет: *«Иман, Ийман (арабча) – мусулман дининин ажырагыс бөлүгү, исламдын аныктыгына болгон ишеним. Мусулман уламалары иманды ички диний ишенимге (итикад), диний ишенимин сөз менен билдирүүгө (икрар) жана кайрымдуулук иштерге (амал) бөлүшөт. Уламалардын айрымдары бул Алланын пайгамбарларынын анык экенин жүрөк менен туюу деп эсептешсе, айрымдары иманды ислам дининин негизги жоболору менен байланыштырышат»*. (65-б.).

«Кыргызча-орусча сөздүктө» (М., 1965) ыйман: 1. совесть; честность; 2. вера (религиозные убеждения); 3. символ веры

(мусульманской); 4. «религиозная обязанность» деп көрсөтүлгөн (930-б.).

«Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» (Ф., 1969) ыйман: 1. уят, ынсап, абийирди; 2. диндик, дин ишенимдик символду (744-б.), ал эми «адеп» - тартип, ызаат, сылыктык, сыпайылык, уятты билдирет (19-б.) деп жазылган.

«Кыргыз тилиндеги арабизмдер» деген этимологиялык сөздүктө (Б., 1998) «адеп» түшүнүгүнө тарбиялуулук, сылыктык, илбериңкилик деген чечмелөө берилет. Ал араб тилиндеги «аддаба» - адабият, тарбия деген сөздөн келип чыккандыгы айтылат (23-б.).

«Таалим-тарбия терминдеринин чечмеле сөздүгүндө» (Б., 2002) «адептик өсүш» деген түшүнүк берилип, ал: *«адамды туура жана жаңылыш адептик түшүнүктөрдү айырмалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ кылуучу жана анын жорук-жосунун бара-бара өрнөктүү абалга алып келүүчү өнүгүү»* катары аныкталат (4-б.).

Айтылгандарга негизденип, адеп – реалдуу турмуштук кырдаалдарда ыймандуулуктун деңгээлин көрсөтө билүү, иш жүзүндө колдонуу боюнча коом тарабынан иштелип чыгып, кабыл алынган практикалык эрежелердин үлгүсү» деп кабылдоо туура. Демек, ыйман – адамдын жекече руханий дөөлөтүнө, ал эми адеп – коомдун турмуштук сөөлөтүнө жакын турат (*Ыйман – адептин дөөлөтү, адеп – ыймандын сөөлөтү*).

Бул эки кубулуштун бир бүтүн табиятын бири-бирине карама-каршы койгон айрым диний-үгүтчүл уюмдардын кысымынан мектептерге киргизилген «Ыйман сабагы» «Адеп сабагы» болуп өзгөртүлдү. Айтор, ыйман тууралуу маселеде коомубузда сөз көп, иш жок. Азыркы күндө кыргыз, орус, өзбек тилдүү мектептерде бул сабак үч башка аталып окутулуп жаткандыгы да ойлондурбай койбойт. Андыктан, илимий өңүттө предметтин аталышын бирдей «этика» деп атоо жөнүндөгү сунуштарда да жүйө бар.

Ушулардын баары учурда коомдо ыйман дөөлөтүнүн орду өз деңгээлинде эмес экендигин күбөлөп турат. Өлкөбүздү толгонтокой социалдык жана экономикалык көйгөйлөр алкымдап турган кезде биз рухий бийик, көөнөрбөс дөөлөт катары ыйманды дин, илим, турмуш деп бөлбөй, же адеп, этика, адобнома сабагы деп ажырымдабай, анын адамды, коомду бириктирүүчү, бекемдөөчү, тазартуучу маанисине таянып, ошол идеяны жардасак дурус болор эле.

Ислам диний аалымдары «Курандын» биринчи түшкөн аятында эле «Окугун!» деген буйрук болгонун, анда окууга, илим-билимге үндөгөн 375 аят бар экендигин айтышат. Андыктан, ыйманды өз энчисине басып алуу же аны мейли диний, мейли илимий өңүттө тар чөйрөгө камап, бир беткей чечмелөө – натуура көрүнүш. Ушул сыяктуу эле, диндерди, пайгамбарларды, ыйык китептерди элди бириктирүү эмес, бөлүп-жаруу максатында колдонуу Ыйык Куранда да айыпталат.

«256. Бул динде зордоо (тактап айтканда, Ислам динине зордоп киргизүү) жок» (Курани Карим. Бакара сүрөсү (2). Арабчадан которгон жана түшүндүрмөлөрдү жазган Алауддин Мансур. – Б., 2001. 36-б.).

«150-151. Албетте, Алла менен пайгамбарларына ишенбей турган, Алла менен пайгамбарларынын ортолоруна жарака кетирүүнү каалай турган (башкача айтканда, Аллага ишенип, пайгамбарларын тана турган) жана айрым пайгамбарларга ишенебиз, айрымдарына ишенбейбиз» дей турган, ошондой эле, ара жолду тутууну каалай турган адамдар – дал ошолор – чыныгы каапырлар. Биз алар үчүн кор кылуучу азапты даярдап койгонбуз. 152. Алла менен пайгамбарларына ыйман келтирген, ошондой эле алардын бирин да бөлүп койбогон адамдарга болсо жакында (Алла) тиешелүү сыйлыктарын берет. Алла кечиримдүү, Мээримдүү зат» (ошондо: Ниса сүрөсү (4). 75-б.).

Ыйманды унутуп, байлык, бийлик үчүн баарына барган адамдар муну эске алып коюшса: «177. Жүзүңөрдү Чыгышка жана Батышка бура беришиңер жакшылык – такыбаалык эмес; тескерисинче, жакшы (адамдар) – Аллага, Акырет Күнүнө, периштелерге, Китептерге, пайгамбарларга ыйман келтирген, (көзү кыйбай) жакшы көрүп турса да, байлык-малын тууган-уруктарына, жетим-жесирлерге, бей-бечараларга, жолоочу-мусаапырларга, тилемчи-кедейлерге жана кулдарды азат кылуу жолуна берген, намазды толук аткарып (окуп) жүргөн, зекетти берип жүргөн, убадалашышканда өз убадасында туруучу, айрыкча кыйынчылык – оор күндөрдө жана согуш кездеринде сабыр кылуучу адамдар. Дал ошолор чыныгы ыймандуу адамдар жана дал ошолор чыныгы такыбалар». (ошондо: Бакара сүрөсү (2). 24-б.)

Жаңы доордун, жалпы адамдардын дини да, илими да, турмушу да ыйман болушу абзел. Атаганат, дал ушул үч башат үч өзөндөн

куралып, зор дайрага биригип, Адамзат деген улуу мухитке соолубай куюп турса гана! Ар убак элдин тилеги, жан бүткөндүн күдөр үзбөй күткөнү – ошол. А «Үмүтсүз жашоо – шайтандыкы» деп айтылат элдик түшүнүктө. «Адамдагы балалык абийир дандагы түйүлдүк сыңары. Түйүлдүгү жок дан өспөйт. Бу дүйнөдө кандай күндү баштан кечирбейли, бирок адам туулуп-өлүп турары чын болсо, акыйкаттык түбөлүк жашары чын...» – деп ырастайт Ч. Айтматов (Чыг. сегиз том. жыйн. 3-том. Ак Кеме Б., 2008, 166-б.)

Элдин адеп маданиятынын калыптануу жана өнүгүү жолу

Ар бир эл өзүнүн адеп-салтын, асылнарктарын, рухий дөөлөттөрүн өксүтпөй сактап турууга кам көрөт. Бул үчүн, эң оболу, аларды терең андап таанып-билүү, алардын жаралуу жана калыптануу жолун, өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн кылдат өздөштүрүү, алгылыктуу, өрүштүү көрүнүштөрүн күнүмдүк жашоо-турмушка кеңири киргизип, колдоно билүү зарыл. Мында аларды маданий өнүгтө таанып-билүүгө бөтөнчө орун таандык.

Адатта, маданиятты коомдогу көркөм кунары бийик, эмоциялык таасири күчтүү рухий жана материалдык дөөлөттөрдү *жаратуу, сактоо, өздөштүрүү* жана *жайылтуу* системасы катары карашат. Тарыхый-маданий өнүгтөн алганда, тигил же бул дөөлөттүн жаралышы коомдук талап менен аныкталат. Талап кандай болсо, товар ошондой болгон сыңары, маданияттын тиби адамдын тибин калыптайт. Андыктан, элдин адеп маданияты тууралуу сөз кылганда аны *рухий-адептик дөөлөттөрдү жаратуу, өздөштүрүү, жайылтуу жана сактоо «өндүрүшү»* катары комплекстүү кароо керек.

Бул төрт салаа өз ара ширелишип, шайкештикти түзгөндө гана тигил же бул «маданий-адептик модель» өз олутунда сакталып, адамдарга жана коомго астейдил кызмат өтөйт. Бул мааниде, адамдын өзүн уникалдуу маданий таберик десе болот. Себеби, ар бир адам - элдик маданият менен анын адептик аракет-дымагынын үзүрү жана күзгүсү.

Маданият араб тилинде «көркөм», «кооз» деген маанилерди билдирет. Эне тилибиздеги «жөн» деген чулу, төл сөз кыйла даражада анын илимий маанисине жакындап келет. Жөн: 1. Эреже, тартип; 2.

Багыт, жол; 3. Туура, ылайык; 4. Тим, тынч ж. б. Андан «жөндөм», «жөндүү», «жөнөкөй» деген көптөгөн маданияттык түшүнүктөр жаралат.

Жөндүүлүк, жөн билгилик, жөнү менен болуу – кыргыздын негизги адептик эрежеси болгон. Жөндүүлүк – кубулуштун ички табиятына мүнөздүү көрүнүш. Бардык нерсе өз жөнү менен жашайт. Жөн - эч өзгөргөс мыйзам да эмес, улам өзгөргөс каада да эмес, ал - мезгил менен мейкиндикке шайкеш, коом аныктаган туура, орундуу, ылайык иштин тартип-эрежеси, багыт-жолу. Адамдар канчалык жөндүү иш кылса, анын майнабы ошончолук орундуу болот («*Адат – адат эмес, жөн – адат*»).

Кыргыз эли өзүнүн сан кылымдык тарыхында ушундай адеп жөнүнө байланыштуу не бир көз кайкыган көрөсөн үлгүлөрдү жаратып, сактап, өнүктүрүп-өрчүтүп, укумдан-тукумга калтырып келген. Арийне, адам баласынын эң абалкы адептик мүдөөсүнүн бири - өз тукумун улап, аны калкалап сактоо болсо, соңу келип ар бир адамдын өзүнөн өзүн жасоосу, атадан балага, энеден кызга, улуудан кичүүгө адамча жашоонун өрнөгүн таалимдеп калтыруу маанилүү болгон. Коомдун өрчүп-өнүгүшү менен элдин адептик байманасы да улам тереңдеп, байып келе берген. Тилекке каршы, биз бүгүн алардын көбүнүн төркүнүн, түпкү сырын ачык биле бербейбиз. Ошентсе да, алар эл ичинде кеңири сакталып, адамдын адам болушуна астейдил кызмат аткарып келе жатат.

I. *Кыргыз адеп маданиятынын жаралуу* мезгилдерин болжолдуу төмөндөгүдөй доорлорго бөлсө болот.

Абалкы көөнө кыргыз адеп маданияты өз ичине байыркы замандардан баштап б. з. IV кылымга чейинки мезгилди камтыйт. Аны *теңирчилик* доору деп да аташат. Бул учурда адамдын табиятка болгон кастарлуу мамилеси өтө бийик даражада болуп, экологиялык адеп жөнү калыптанган. Эл ичинде азыркы күнгө чейин бекем сакталган: *малды теппе, күлдү баспа, отко түкүрбө, эшикти кулачтаба, үйдө ышкырба, караңгыда сууга барба, чөптү кордобо, жаныбардын уюгун бузба* деген сыяктуу адам турмушунун көп жагына так кесер тыюу салган турмуштук ырым-жырымдар, ар түрдүү жаратылыш кубулуштарына, буюм-тайымдарга, ыйык жайларга сыйынуу сыяктуу ишенимдер - мына ушул доордун адептик үлгүлөрү.

Орто кылымдардын (Манас доорунун) адеп маданияты V-XIII кылымдарды камтып, бул доор улуу Кыргыз дөөлөтү өкүм сүргөн мезгилдерге туура келет. Бул учурда Энесай, Мин-Өзөн, Сибирь аймактарын мекендеген кыргыз уруулары адептик маданияттын көөнөрбөс үлгүлөрүн жараткан. Бөтөнчө баатырдыкты, антка, шертке бекемдикти, мекенге берилгендикти, күжүрмөндүктү, эр оюндарын, эрдикти, каармандыкты даңктаган адептик дөөлөттөр - ушул доордун мурасы («Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», «Жаздыктан өлгөн жаман ат, жоодон өлгөн салтанат», «Баш канжыгада, кан көөкөрдө»).

Мусулманчылык адеп маданиятынын доору ислам дининин таасири кеңири тараган XIV-XVIII кылымдарды камтыйт. Бул учурда диний эрежелер негизги адептик талаптардан болуп, алар элдин каада-салт, үрп-адатына, жашоо-тиричилигине кеңири сиңип, күндөлүк жашоо турмуштун адептик жол-жобосуна айланган («Бу дүйнө жалган, тиги дүйнө чын», «Берген да Кудай, алган да Кудай», «Кудайды көзүң менен көрбөсөң да, көкүрөгүң менен тааны»).

Кыргыздардын коңшу элдер (орус, казак ж.б.) менен алакалашуу доорунун адеп маданияты. XIX-XX кылымдар элдин отурукташып, кыштак, шаар куруп, мектеп ачуу ишинин ургаалдашып, коллективдүү таалим-тарбия усулу өрчүгөн мезгил катары мүнөздөлөт. Бөтөнчө Октябрь революциясынан кийин теориялык педагогиканын даражасы бийиктеп, коомдук жана жекече практиканын ролу төмөндөп, руханий, моралдык дөөлөттөрдү саясий, идеологиялык түшүнүктөр алмаштырган. Бул учурда адептик дөөлөттөр ашкере таптык, атеисттик мүнөзгө ээ болгон («Партия – биздин доордун акылы, ар-намысы жана абийири», «Дин - элдин башын айландыруучу апийим»).

Ошентип, көптөгөн кылымдар көчмөндүк өңүттө өнүгүп-өрчүп келген элибиздин адептик маданияты XX кылымдын башында жаңы нукка бурулган. Кеңеш өкмөтү элибизге эбегейсиз жакшылыктар менен бирге эле, эстен кеткис жоготууларды да алып келген. Коллективдештирүү, индустриялаштыруу, Улуу Ата мекендик согуш, бүлүнгөн чарбаны кайра калыбына келтирүү, сталиндик репрессия, өнөктүктөр, андан соң дымыгуу жылдары, социализмдин ашынган атеизми менен бардыгын ак-карага ажыратып, бирок өзүн жападан-жалгыз акыйкат туткасы катары аныктаган илимий коммунизм

окуусу – ушунун баары элдин руханий-ыймандык дөөлөттөрү менен адеп маданиятына, улуттун уңгу-сезимине өзүнүн өчпөс изин калтырган.

Эгемендик доордун адеп маданияты XX кылымдын аягынан тартып азыркы учурга чейинки мезгилди камтып, эл өзүнүн адептик турмушунда жаңыча, өтө карама-каршылыктуу доорду башынан кечирүүдө. Бул учурда, бир жагынан, элдин тарыхый акыл-эсинде бекем тамырлаган адептик дөөлөт-мурастар жанданып, улуттук нарк-сезим ургаалдашып жатса, экинчи жагынан, жаңы заман алып келген адептик үлгүлөрдүн эпкини шардана жүрүүдө. Андыктан, азыркы доордун адептик маңызын кайсы дөөлөттөр менен түшүнүктөр аныктары коомдун тарыхый акыл-эси менен ариет-намысынын ал-абалына байланыштуу болот.

II. *Рухий-адептик дөөлөттөрдү өздөштүрүү* жаран тарбиясы, ата-эне тарбиясы, тууган тарбиясы, эл тарбиясы сыяктуу институттар тарабынан жүзөгө ашырылган.

Жаран тарбиясы «Атадан алтоо болсоң да, ар жалгыздык башта бар» деген адептик осуятка негизделип, ар бир адамдын кайталангыс касиетине жана мүмкүнчүлүгүнө басым жасалган. Адам өмүрү кандан тамырлап, тектен азыктанып, ата-бабалардын рухий-психологиялык, биогенетикалык жана социопедагогикалык байманасынын таасиринде болору эске алынган: «*Аккан арыктан суу агат*», «*Алма сабагынан алыс түшпөйт*». Ошону менен бирге эле «*Адам болуу аста-аста*» экендиги эскертилип, «*Өз акылың - өзөк менен тамыр, киши акылы – кишен менен тушоо*» болору таалимденген.

Ата-эне тарбиясында адамдын кыз бала, эркек бала катары артыкча сапаттарын өнүктүрүүгө, улуу-кичүү, алыс-жакын алака-мамилесинин жол-жобосун андай жана аткара билүүгө, үй-бүлөлүк дөөлөттөрдү, психоэмоционалдык сезимдерди таалимдөөгө басым жасалган. «*Ата көргөн ок жонот, эне көргөн тон бычат*», «*Улууга урмат, кичүүгө ызаат*» адептик жоболору үй-бүлө мүчөлөрүнүн ар бирине өз-өзүнчө талап коюп, адамдын муундар сабындагы данакерлик ордун так аныктап, атуулдук-мураскерлик сапаттардын калыптанышына шарт түзгөн.

Тууган тарбиясы аркылуу адамдын жарандык, моралдык-этикалык сапаттары калыптанып, башкы көңүл ар-намыс,

туугандык ынтымак, биримдик сезимдерин бекемдөөгө бурулган. *«Дос жакшы, миң достон бир тамыр, миң тамырдан бир сөөк, миң сөөктөн бир жаман тууган артык»*, *«Туугандын азары болсо да, безери болбойт»* деген адептик нускалар адамды белгилүү бир туугандык-жамааттык топтун жүгүн көтөрүүгө тарбиялап, келечектеги олуттуу жаңыча инсандык, социалдык милдеттерди аткарууга даярдаган.

Тилекке каршы, кийинки учурларда тарбиянын бул түрүнүн милдетин мектеп, көбүнчө идеологиялашкан коомдук уюмдар аткарып, ал өзүнүн ички мүмкүнчүлүгүн толук ача албай, атүгүл, кээде турмушка каршы келген көрүнүш катары четке сүрүлүп келүүдө. Адамдын атуулдук жетилүүсүндө баа жеткис мааниге ээ бул коомдук-адептик институттун табиятын терең иликтеп, анын өрнөктүү, өрүштүү көрүнүштөрүн орундуу колдонуу – бүгүнкү күндүн орчундуу талабы (*«Өсөр өзүн сыйлайт, өспөс жатын сыйлайт, өзүңдү жаттай сыйла, жат жанынан түңүлсүн»*).

Эл тарбиясы – кыргыз адеп маданиятындагы эң бийик руханий-маданий дөөлөт. Эл уулу, эл кызы болуу, элдик адам наамына конуу - адам жашоосунун маңызын аныктаган эң башкы асылдыктардын бири. Анда элдин албан акыл-ою, дүйнө таанымы, максат-мүдөөсү толук чагылып, таалим-тарбиялык маданиятынын улуттук модели таасын иштелип чыккан. Этнопедагогикалык изилдөөлөр элдик тарбиянын баа жеткис мүмкүнчүлүгүн жана ички күч-кубатын улам айкын далилдөөдө.

III. *Элдин адеп маданиятын жайылтуу* акын-ырчылар, уста-уздар, саяпкер-мүнүшкөрлөр сыяктуу өнөр адамдарынын энчисине тийген. Алар өз өнөрү аркылуу *«Устаттан шакирт өтөт»* адептик эрежеси боюнча өзүнөн мыкты шакирт даярдоого умтулушкан. Адамдын коомдогу орду анын жекече чеберчилиги менен ченелген (*«Өнөрлүү – өлбөйт»*, *«Чымчыкты сойсо да, касап сойсун»*). Адептик дөөлөттөрдү кеңири жайылтууда элдик жыйындардын, той-топурлардын, турмуштук ар түрдүү жөрөлгөлөрдүн ролу өтө зор болгон.

IV. *Адептик дөөлөттөрдү сактоо* – элдик маданияттагы маанилүү талаптардын бири. Эл өзүнүн адептик көз карашын таш бетинде да (Орхон-Энесай жазмалары), жер, суу аттарында да, адам ысымдарында да, көркөм сөз берметтеринде да, көөнөрбөс каада-салт, ырасым-жөрөлгөлөрдө да сактап келген. Алардын жердиги

бузулбай, таза сакталышына жалпы элдик көзөмөл, камкордук күчтүү болуп, мезгилге ылайык өнүктүрүп, жаңылап, башкача айтканда, жөнгө салып турууга мүмкүндүк түзүлгөн. Ошондон улам алардын адепки кайталангыс жалпы адамзаттык терең маңызы жана улуттук бөтөнчөлүгү көөнөрбөй, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жатат.

Айтылгандар элибиздин адеп маданиятынын тарыхы канчалык бай, терең, табияты канчалык көп кырдуу, көп сырдуу экендигин таасын тастыктап турат. Андыктан, *элдин адеп маданиятын жаратуу, өздөштүрүү, жайылтуу жана сактоо жагын толук камтыган комплекстүү Улуттук адеп программасын* иштеп чыгуу - күн тартибинде күйүп турган маселе! Ал эми төмөндөгү төрт көйгөй анын ар бир багытынын көч башында турган иштерге кирет:

– Адамдын ысымын, аты-жөнүн айтуу, жазуу эрежесинин жалпы элдик бирдиктүү үлгүсүн иштеп чыгуу жана колдонууга киргизүү (*жаратуу*);

– Таалим-тарбия ишин этнопедагогикалык негизде уюштуруу талаптарын иштеп чыгуу жана терең окуп-үйрөнүү (*өздөштүрүү*);

– Элдин адеп маданиятынын антологиясын түзүп, жетиштүү көлөмдө чыгарып, калайык калкка кеңири жеткирүү (*жайылтуу*);

– Элдик педагогиканын улуттук музейин түзүү, аймактарда – эл таануу музейлерин ачуу жана байытуу (*сактоо*).

Адеп – адамдын жана коомдун ыймандык парасатынын күзгүсү

Ыймандык түшүнүктөр коомдо ар түрдүү адептик эрежелер, нормалар, талаптар менен аныкталып, жөнгө салынат. Баса белгилеп койчу жагдай, ыйман, адеп – адамга гана таандык касиет-сапаттар болуп саналат. Ыймандуу куш же адептүү жандык деп айтпайбыз. Ошол эле учурда ыйман – адамдын ички дүйнөсүн туюнтуп, маданият түшүнүгүнө жакын турса, адеп – анын тышкы дүйнөсүн сыпаттап, цивилизация түшүнүгүнө үндөшөт.

Орто кылымдагы дүйнөгө таанымал түрк аалымы Махмуд Кашгари-Барскани өзүнүн «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» деген эмгегинде «*Адеп баши – тил*» деп жазган экен (Махмуд аль-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк. Алматы, 2005. 26-б.). Андыктан, бул өңүттө «*ыйманды – адептүү дил, ал эми адепти – ыймандуу тил*» катары аныктоодо аша чапкандык деле жок.

Албетте, адамдын аң-сезиминде миңдеген жылдар иштелип чыгып, калыптанган универсалдуу ыймандык эрежелер жана дөөлөттөр жашайт. Ошол эле учурда алар «онуп», б.а. маани-маңызын жоготуп же тайыздатып жиберилиши да мүмкүн. Атүгүл, ар кандай өзүмчүлдүк, зордук-зомбулук, караниеттик сыяктуу жапан сезимдер менен жуурулушуп, кыйраткыч күчкө өтүп кетиши да мүмкүн. Тарых «эл-жер үчүн», «жаркын келечек үчүн», «балдардын бакты-таалайы үчүн» дегендей «ыймандуу», «адептүү» ураандар астында далай эр-азаматтардын гана эмес, эчендеген элдердин, цивилизациялардын тамырына балта чабылып, жер бетинен жок болуп кеткенине да күбө.

Демек, ыйман дегенибиз – чыныгы турмуштун көлөкөсү же көчүрмөсү эмес, ал жандүйнөбүздө жашаган нукура адамгерчиликтин өзү, айкөл, эстүү, ар-намыстуу аң-сезимдин көрөңгөсү. Адам мейли кандай иште иштебесин, кайсы улуттун, диндин, катмардын өкүлү болбосун, эгер анын «акыл-эси ордунда» болсо, жакшылык менен жамандыкты, ак менен караны ажырата билип, ар-намыс менен уят-сыйыттын, милдет менен жоопкерчиликтин, өз абийиринин акыйкат сотун сезе билиши керек. Бул, албетте, ар бир адамдын ыйман парасатынын чама-чаркына, тутунган адептик дөөлөттөрүнүн төркүнүнө, өзүнүн жигер-дымагын күүлөп, кумар-сезимин башкарып, акыл-эсин багыттап турган турмуштук түшүнүктөрүнө байланыштуу болот.

Жеке адам болобу, мейли коом болобу, ыймандуулуктун жалпы деңгээли – анын адебинин маанилүү көрсөткүчү боло алат. Ал коомдогу ар кандай социалдык көйгөйлөрдү адамдын, үй-бүлөнүн, мамлекеттин тез же кыйлада, оңой же татаал, аз же көп жоготуулар менен чечүү жөндөмдүүлүгүн аныктап турат. Ыймандуулук төмөн болгон учурда арзыбаган эле маселелер чоң нерсеге ырбап, атүгүл анын акыры «алааматка» айланып кетиши да мүмкүн. Ал эми ыймандуулуктун деңгээли бийик болгон учурда адамдар ынтымак-ырашкерлик, көтөрүмдүүлүк, кечиримдүүлүк сыяктуу адептик эрежелерди карманып, тил табышуу, ымалага келишүү, түшүнүшүү жолу менен чечүүгө аракеттенишет.

Ырас, ыйман турмуштун өзүнөн, адамдардын өз ара мамилесинен өнүп чыккан менен, ал кырдаалга жараша өзгөрүлмө, ыңгайлашма, кубулма эмес, аны кандайдыр бир таптын же топтун кызыкчылыгына,

өтөр-кетер мүдөөгө байлап коюу туура эмес. Аны, мисалы, «бир таптын кызыкчылыгына», же «бир элдин мүдөөсүнө», же «бир диндин таламына», же « бир мезгилдин талабына»... тогоп коюу – туура эмес болор эле. Ал эми адеп дайыма тарыхий-социалдык мүнөздө болот.

Ыйман мыйзамы ар бир адамдын жүрөгүндө катылган мыйзам. Тегинден Будданын, Иса менен Мухамеддин ыйман насааттары, осуяттары менен хадистери миндеген жылдар кыярбай жашап келе жатпаса керек. Адамзаттын акылгөй окутуучуларынан болгон бул улуу адамдар «мен айткандай болгула», «менин көрсөтмөм менен жашагыла» дебестен, ар бириңер өз акылыңар менен жүрөгүңөрдө катылган акыйкат, аруу нерселерге баш ийгиле, ошонун ыкыбалына көнгүлө деп чакырган. Бардык эле диндер кудурети күчтүү жалгыз Жаратканды таанууга, анын пендеси катары адамдын адамдык парасатын урматтай билүүгө, өлүү дүйнө менен байлык-бийликтин кулдугунан бошонуп, рухий азаттыкка жетүүгө, ар убак өзүн башкара билип, акыйкатка ынанууга чакырат.

Ыймандын таасын «келбетин» тартуу оңой-олтоң иш эмес. Аны жакшылык менен жамандык, ишеним менен сүйүү, абийир менен ар-намыс, уят-сыйыт менен моюндагы парз сыяктуу бири бирине жуурулушкан, бирок бири экинчисинен келип чыкпаган татаал туйгу-сезимдердин жандуу жашоосу десе болот. Ыймандык ар бир идеяны адамдын жан дүйнөсү ар башкача, кылдат кабылдайт, ошондой эле алардын бири сөзсүз эле экинчисин пайда кылбайт.

Айталы, сүйүү ишенимден, ишеним боорукерликтен, боорукерлик кең пейилдиктен келип чыкпайт. Себеби, бул ар бир адамдын ички ыймандык сезимдери ар кандай деңгээлде өнүккөндүгүнөн болсо керек. Бирөөгө ишеним көбүрөөк берилсе, сүйүү азыраак берилген, үмүт бирөөндө көбүрөөк болсо, башкасында айкөлдүк арбын, бирок, ишеним азыраак. Булар жүрүм-турум адебинен айкын көрүнөт.

Мисалы, биз жазыксыз бирөөнүн жанын кыюуга камынып барып, бирок анысын ишке ашыра албай калган жексурду жабырланган адам «кечирдим» деп, анын бардык арам ойлорун актап койгон учурларды көп эле көрүп жүрөбүз. Же болбосо, бирөөнүн кайсы бир адамга болгон күчтүү урмат-сыйы сөзсүз эле сүйүүгө айланбай тургандыгы да айгине эмеспи. Ошондуктан ыйман менен адептин

акыйкат жоболору кайсы бир деңгээлде бири бирине байланышпай, атүгүл карама-каршы өңүттө да андап-таанылышы мүмкүн.

Айталы, биз кызганчаактыкты адамдын терс сапаты катары эсептеп, аны четке какканыбыз менен, ал сезим башка бирөөнүн турмушуна чындап күйгөн, анын абалына кайдыгер карабаган адамдын нукура изги сезими экенин да тана албайбыз. Же болбосо, калп айтууну канчалык жерип-жектебейли, оорулуунун айыккыс илдетке чалдыкканын аныктаган врач анын көңүлүн жубатып: «Эч коркунуч жок, буюрса айыгасыз, минтип дарыланыңыз» деп берген кеңеши үчүн, аны чындыкты айтышың керек болчу деп кантип күнөөлөй алабыз?.. Мына ошондуктан, бул түшүнүктөр бир тоонун эки бети: күңгөй-тескейи, бир алакандын ичи-сырты сыяктуу адамдын бир бүтүн жан дүйнөсүнүн эриш-аркак айкалышкан түйүнү болуп саналат.

Биймандын негизги таяныч тууру, балким, өмүрдү, жашоону, дүйнөнү, ааламды адамга жарыкчылык менен жакшылыктартуулаган нерсе катары кабылдай билүү сезими болсо керек. Дүйнө чексиз, түбөлүк, түпсүз. Бирок, ал бизге өтө жакын, анткени биздин жан дүйнөбүз «дүйнөнү кабылдай алат», анын тилин түшүнө алат. Адам өмүрүн, дегеле эмненин болбосун өмүрүн дүйнөлүк өмүргө катышуу катары карап жашоо менен акыл-эсти түбөлүк жана өлбөс-өчпөс деп эсептөө аша чапкандык деле эмес. Өмүр өзүнчө жаралган нерсе болгондугу менен эмес, дүйнөлүк жашоонун койнундагы бир перзент, анын урпагы, туундусу, уландысы болгондугу менен кымбат. Ушул мааниде алганда адамдын акыл-эси дүйнөлүк акыл-эстин жекече көрүнүшү жана чагылышы болуп саналат.

Деген менен биз өмүр менен акыл-эс, дүйнө менен адам бир жагынан, туңгуюкка кептелгенин б.а. алардын акыры жок болуп кетүү жолоюн, экинчи жагынан, алар өз ара курч, атүгүл келишкис карама-каршылыкта экендигин дилибизде айкын сезип эле турабыз. Ошондуктан өмүрдү биз аманат белек, тартуу, майрам, кубаныч, өлүмдүн үстүнөн болгон жеңиш катары сезебиз. Бардык нерсе түбөлүк, б.а. баардык нерсенин түбү - өлүк. Ойчул айткандай, «аман болсок, баарыбыз өлөбүз».

Тегинден динде «а дүйнө», «бу дүйнө», «чын дүйнө», «жалган дүйнө» деген түшүнүктөр айтылбаса керек. Демек, бардыгынын

акыры өлүм экенин билүү, андоо - бул жашоонун сырын түшүнүү, анын түйүнүн чечүү. Бул – жеңиш! Бул өмүрдүн, тирүүлүктүн, жакшылыктын жеңиши, жашоонун салтанаты.

Ал эми жашап эле туруп жашоо жолунун түгөнгөнүн – артка да, алдыга да жол жок экенин сезүү – бул чыныгы трагедия. Кээде көйгөйдү чечүүнүн жолу жок болсо, иштин көзү табылбаса, абалды өзгөртүүгө эч кандай арга жок болсо, адам өз жанын кыюуга барат. *«Өлүүдөн мерген качпады, өксүп ыйлап чыңырып, өлгөнүм ушул элим – деп, өзүнүн боюн таптады»*, - деп айтылат «Кожожаш» баянында. (Кожожаш. –Б., 1996. 183-бет.) Атам замандан келаткан көр турмуштун көөнө жолу да, көркөм акыл нускасы да, дүйнөлүк диндердин көрөсөн акыл сабагы да ушул.

Текке кеткен өмүрдүн өктөсү, жоготкон бакыттын баркы, бийликке, байлыкка азгырылган жандын жабыры – алыс барбай эле жакында өлкөбүздө болуп өткөн окуялардан алчу биздин ыймандык сабагыбыз боло алат.

Жашоого жарык жүз, жаркын маанай менен карап, ага ишеним артып, үмүттүү кароо – чынчыл ыймандын туткасы. Жашоону сүйүп, ага ишеним менен карабай туруп келечекке болгон ишеним тууралуу да, жоопкерчилик жөнүндө да, турмуштук бийик идеалдар жөнүндө да сөз кылуу мүмкүн эмес. Кандай гана жымсалданбасын, «өлүмдү тилөө», кайгы-капа, жоготууну, курмандыкты даңктоо, азап-тозок менен зордук-зомбулукту, ыпластыкты көкөлөтүп, ага маашырлануу ошол үчүн турмушка жат болуп, ыймансыздыкка жатат. 2001-жылы 11-сентябрда болуп өткөн, орду толгус жоготууларга алып келген окуяны көрүп туруп: «Чала болду, булар ушуну көрмөк» деп маашырланган «ыймандуу» адамдар да болбодубу жер үстүндө...

Адам өзүнүн ар бир кылган ишинде, жан дүйнөсүндө жактырып жасаган кадамында кубаныч, ачык көңүл, сүйүү аркылуу жакшылыкты жана акыйкатты, дүйнөлүк акыл-эстин демин сезип, өзүнүн дүйнөлүк жашоого тиешеси бар экендигин сезе алат жана сезиш керек.

Тескерисинче, жашоону жана акыл-эсти өтөр-кетер, утурумдук нерселерге багынтуу, өзүн көр тирликтин туткунуна, социалдык системанын бир тетигине айлантуу, «партиянын жоокери», «бийликтин чабарманы», «курсактын кулу», «өнөктүктүн жактоочусу», «илимдин же диндин фанатиги» болуу – бул адамдын жан дүйнөсүнүн жайрашы, рухий өнүгтөн алганда, күнөөгө батуу.

Дил дымагы, жан жигери жанбай, илгери үмүтсүз, бекем ишеним, ынанымсыз жашоо – бардык эле динде «акыреттик чоң күнөө» деп эсептелип, турмушту кунарсыздантат, көңүлдү чөгөрүп, ындынды өчүрөт.

Ошондуктан, ындыны өчүүнү, терсаяктыкты, көңүлкоштукту жактаган көз карашты гана эмес, ошондой эле бунтту, б.а. күрөштү жашоонун өзөгүнө коюп, аны жашоонун башкы маңызы деп эсептеген адептик көз карашты да ыймандык жактан актоо мүмкүн эмес. К.Маркстан: *«Сиз өз жашооңуздун маңызын эмнеден көрөсүз?»* деп сурашканда, ал: *«Күрөштөн»* деп жооп бериптир. Анын «прометейлик» дүйнөгө болгон көз карашы бизде дайыма көкөлөтө макталып, даңазаланып, үлгү катары таалимделип келди. Чынында күрөш – түпкү мүдөө да, максат да, дөөлөт да эмес.

Ырас, кээде күрөш зарыл болгон учурлар кездешет, тилекке каршы ал эбегейсиз зор кажар-күчтү, убакытты, акыл-сезимди алат. Демек, *жашоонун адептик маңызы бирөө менен күрөштө эмес, өзүңдү өзүң сүрөштө*. Тынчтыкта, бейкуттукта, кооздукка суктанып, бир нерсеге өмүрүңдү арнап жашоодо. Калаймандуу, капсаландуу, кыйсыпыр түшкөн жашоо романтикасы, балким, көркөм чыгарма же театр үчүн орундуу болор. Бирок, турмушту ушундай романтика менен куруу акыл-эстүү адамдын кылар иши болбош керек.

Адеп, ыйман тууралуу сөз кылуу *ишеним* түшүнүгү менен байланышпай койбойт. Чексиз аалам, дүйнө жана чексиз жашоого карата адамдын жекече, купуя мамилеси ишеним аркылуу гана туюнтулушу мүмкүн. Себеби, чексиздик деген түшүнүктү биз акылыбыз менен да, сезим-туюмубуз менен да кабылдап, айкын, так элестете албайбыз. *Ишеним дегенибиз - адамды жашоого жигерлентип, аны өзүн өзү жок кылуудан, өлтүрүүдөн сактап турган нерсе*. Биз, баарыдан мурда, бул турмуштун, жашоонун кокустан жаралып калбагандыгын, анын кандайдыр бир ички жүйөсү, ырааты, маңызы бар экенине ишенебиз. Бир көз ирмемдин да, түбөлүктүүлүктүн да өзүнүн маңызы бар. Мына ошол маңыз бул дүйнөнү бирдиктүү, биримдиктүү кылып турат. «Бир» деген сөздүн кош мааниси бар: 1. Жалгыз, жалкы, жеке; 2. Чогуу, бирге, бүтүн. Демек, жалгыздык дегенибиз көптөгөн жалгыздыктардан чогулган бүтүндүк, жалпылык.

Бизди курчап турган бардык материалдык, заттык нерселер убактылуу, өтөр-кетер нерселер. Эгер биз дүйнөнүн улуу мыйзамы

болгон анын ушул маңызына ишенбесек, аны биз чар учкандай башаламан, чакчелекей будуң-чаң, чокмороктошкон атомдордун тулкусунан турат деп түшүнсөк, анда дүйнөнүн улуулугун жана туруктуулугун, «атомдон адам кантип жаралгандыгын» түшүндүрүп бере албайбыз. Анда жеке адам, улут же жалпы адамзат үчүн жашоонун маңызын айкындап берүү да түк мүмкүн эмес. Ар бир айрым алынган адамдын жашоосунун маңызы бар, ал эми адамзат жашоосунун маңызы жок деп эсептөөнүн өзү – түркөйлүк. Маңызы жок жашоо – акыл-эстүү адам үчүн кунсуз да, кунарсyz да күн көрүү.

Эмесе, *жашоонун нукура, идеалдуу маңызы эмнеде* деген мыйзамдуу суроо туулбай койбойт. Бул суроого так кесер, көзөп жооп берүү өтө татаал. Көптөгөн ойчулдар дал ушул суроонун түйүнүн чечүүгө белсенип, айрымдары аны таптым деп, жар салып, айрымдары таба албай так өткөн мисалдар көп. Бул суроо бүгүнкү биздин замандаштарды – мейли алар турмуштан ордун тапкан ооматтуу адамдар болсун, же жаңыдан чоң турмушка кадам шилтеген ууз үмүттүү улан-кыз болсун – тогуз толгонткон олуттуу суроо бойдон кала берет. Тилекке каршы, бул суроого мектепте да, үй-бүлөдө да анча көңүл бурулбайт. Мунун себеби, адам жашоосу көп учурда али акыл-эстүү, тетик, жөндүү уюшулбай келе жатканында болсо керек. Чынында, бул эле эмес, адам үчүн эң олуттуу, эң жооптуу болгон: *достук, бакыт, махабат, үй-бүлө, жакшылык, жамандык, адамгерчилик, чындык, акыйкаттык, адилеттик* дегендей түбөлүктүү түшүнүктөрдүн түпкү маңызы жөнүндө эч жерде баса олтуруп айтылбайт да, анын ой-кыры электен өтүп талданбайт да, такталбайт да. Булар көбүнчө журналисттердин, кээде көңүл ачуучу оюн-зоок телеберүүлөрдүн темасы болуу менен гана чектелет.

Жогорку суроого кайрылсак, *адам жашоосунун нукура маңызы, сыягы, анын көрөңгөсү болгон акыл-эстүүлүктө, ал эми максаты – аны өркүндөтүп-өнүктүрүп турууда* болсо керек. Себеби, жашоо дайым алгалоо, өнүгүү жолунда гана болот. Демек, жашоонун маңызын акыйкатка, жакшылыкка, адилдикке, адалдыкка, кооздукка улам жакындоо катары түшүнүү туурадай сезилет. Ошондуктан бул түшүнүктөрдүн түбөлүктүүлүгүн дүйнөнүн улуу мыйзамы, турмуш тартибинин негизи, өзөгү деп таануу зарыл.

Аларды мына ушундай өңүттө кабылдап түшүнгөндөн кийин гана биздин жашообуз турмуш менен күрөшүүгө эмес, чыгармачылык,

түзүүчүлүк ишке, улуулукут урматтап, сулуулукту баалай билүүгө, акыйкатты аздектеп, салттуулукту сактай билүүгө, илимде талыкпай изденүүгө, турмушта бейкуттук менен адилеттикти сактоого... багытталат.

Адам кандай гана жагдайга туш келбесин, ал жашоонун маңызын издөөдөн чарчабайт, өз ишенимин жоготпоого аракеттенет. Айрымдар тагдырына туш болгон тоскоолдуктарга жана сыноолорго туруштук бере албастан, жашоонун маңызын жоготуп коюшат. Ырас, бул үчүн аларды күнөөлөө да жарабайт. Себеби, адамдын чыдамы, көтөрүмдүүлүгү, күч-кайраты да чексиз эмес да...

Биз ким үчүн, эмне үчүн, кантип жашообуз керектигин эч ким биз үчүн чечип коё албайт. Бирок, ар бир адам өзүнүн жүрөгүнүн тереңинде бул суроолордун бардыгына айкын, так жооп бар экенин билет. Качан гана ал кайра ондоого болбой турган каталык кетиргенде гана бул ишеним жоголгондугун, бекем таянычынан ажырагандыгын билип, эми ага жашоонун маңызы түгөнгөндүгүн, ал өлүмдөн да коркпой калгандыгын моюнга алат. Ч.Айтматов «Кыямат» романында Бостондун образы аркылуу дал мына ушуну айткысы келген. Ал кызуу кандуулугу менен Базарбайды атып салгандан кийин өз башына түшкөн мүшкүлдү, «ал өзүн атып алганын» таасын туят.

«Мына ушундан кийин Бостон тургандарды тегерете катаал тиктей келип, акырын, бирок чечкиндүү айтты:

– Мен азыр барчу жерге өзүм барам, өзүмдү өзүм кармап берем. Айтып коёюн – өзүм барам! Ордуңардан жылбай тургула!

...Бостондун өмүрүнүн өчкөнү ушул эле...

– Мына, акыр заман келди! – деди ал үнүн чыгара. Дал ушерден ага кишинин жүрөгүн түшүргөн бир акыйкат ачылып чыга келди; ушу кезге чейин бүт дүйнө анын өзүндө жашап келген турбайбы. Мына азыр ошол өзүндө жашаган дүйнөнүн күнү бүтүп, ошол дүйнө кыямат кайымга туш келип турбайбы. Көрсө, бу дүйнө деген кишинин өзү турбайбы. Ойлоп бакса асман да өзү экен, жер да өзү экен, бүтүндөй жан-жаныбарлардын улуу энеси, эне-бөрү Акбара да өзү болуптур. Ала-Мөңгүнүн белиндеги түбөлүк музда тоңуп жаткан Эрназар да өзү болуптур, өзүнүн акыркы көлөкөсү – көкүрөк күчүгү, өз колунан мерт болгон Кенжеши да өзү болуптур,

кайнаса каны кошулбас, акыры жазасын алып тынган Базарбай да өзү болуптур, бул өмүрдө эмне көрсө, эмнени баштан кечирсе ошонун баары анын өзүнүн ааламы болгон экен, ошонун баары анын ичинде жашап, күрөшүп, бөксөрүп, толуп, бири жоголуп, бири пайда болуп жүрүп олтурган экен, мындан ары да ошол аалам эзелтен жашап келаткандай эле жашап тура берер, бирок эми ансыз, Бостонсуз, жашап калмакчы, ал – башка аалам, а анын ааламы, анын дүйнөсү – кайталангыс, кайра ордуна келгис дүйнөсү – ушу менен бүттү, эч кимде, эч жерде кайра жаралбайт...(Ч.Айтматов. Кыямат. Ф., «Адабият». 1988. 338-340-беттер).

Аттиң, турмуштун чыныгы, нукура наркын андай билип, анын купуя сырынын төркүнүнө жетүү, бакыттын, ийгиликтин сересине конуу ар бир эле адамдын тагдырына буюра бербейт. Турмушта «өлбө жаным өлбө» болуп, бир ирет да чечкиндүү кадам жасабай, коломтону айланып, айтканды кың дебей аткарып, дегенге көнүп жашап өткөн адамдар да болот. Бул бошондуктун зардабы.

Ошондой эле турмушта бир жерге турук албаган, чөп башылап, тийди-качты иш жасап өткөн адамдар да бар. Албетте, аларга чыныгы турмуш сыры да ачылбайт. Бул, албетте кайсарлыктын, тайкылыктын зардабы.

Угуп алып улукман, көрүп алып көсөм, окуп алып олуя көрүнүп, бирөөлөргө тыңсынып, акыл үйрөтүп, адам, чындык, адилеттик, акыйкат үчүн күйгөн болуп көрүнүп, бирок зилинде кара курсаактын кайгысы тынчытпаган адамдар да бар. Бул көрпөнделиктин зардабы. Айта берсе, бул тизмектин аягы түгөнбөйт. Барып-келип алардын баарынын түпкү мүдөөсү бирөө гана – *бактылуу болуу*...

А чынында, адам бакыт үчүн жашабайт. Ал бир нерсеге жетип, ошого ээ болуу үчүн жашайт. Ал эми *бакыт* – адамга анын ак жүрөктүгү, чынчылдыгы, мээнеткечтиги, максаттуулугу, кайрымдуулугу, адилеттүүлүгү, чечкиндүүлүгү... үчүн берилген сый акы сыяктуу сезилет. Эгер биз жекече бакытка ээ болууну эң башкы максатыбыз катары кабыл алсак, анда туюкка кептелер элек.

Айталы, кайгы да, кырсык да кайрымдуулук, жакшылык сыяктуу эле турмушта кездеше берчү нерселер. Арийне, булардын төркүнүн андоо да татаал ыймандык проблема. Башкысы, биз мында кайгы да, жамандык да адамга сабак катары берилген, дагы да турмушту терең, таасын түшүнүп билүүгө түрткөн, башкача кадам жасоого нускаган

ишарат, аян-белги деп түшүнүү туура. Кыргызда бул тууралуу: «*Жаман айтпай, жакшы жок*» деген таамай нуска айтылат. Демек, жаман сөз же кайгы дайыма эле адамды кемсинтүү, басынтуу үчүн эмес, аны чыйралтуу, намыстантуу, арына келтирүү үчүн да айтылат.

Адамдын жан дүйнөсүндөгү асыл сапаттар менен касиеттер да, адамдардын ортосундагы мамилелер да дал мына ушул сыңары карама-каршылыктуу. Коомдо, тарыхта, бүгүнкү учурда да биз дайыма эле алгалоону, прогрессти, жеңишти эмес, кетенчиктөөнү, көкөлөө менен көмөлөнүүнү, азап менен азатты көрүп келе жатабыз. Ушулардын койнунда жакшылык менен жамандыктын күрөшү да токтобой жүрүп келет. Кеп, адамдын дал мына ушул күрөштөгү өз ордун айкын аңдап-түшүнө билишинде турат.

Дүйнө да, жашоо да күжүлдөп эркин агып жаткан зор дайра сыңары. Андагы шайкештик да, тартип да, ырааттуулук да дайыма кынтыксыз сакталып турбайт. Кандайдыр бир нерсе канчалык көркөм, ажайып болсо, ал ошончолук сейрек, ошончолук назик. Айтмакчы, кыргыз тилинде «сыр» деген сөз: 1. Купуя, жашыруун ой; 2. Кооздоочу боёк, түс; 3. Аян белги, кереметүүлүк деген маанилерди билдирет. Бул үч башаттын түйүнү бир жерден тогошот: «*Купуя нерсе кооз болот, кооздук дайыма купуя келет, купуялык дайыма бир нерсенин аян белгиси*».

Бул ойдун жүйөсүн «Манас» жомогундагы үч баатырдын өң-келбетин туюнткан түстөрдөн көрөбүз. Манастын бардык дүйнөсү ак жана кула (*Аккула*): ак олпок, ак бараң, ак шумкар... Конурбайдыкы – ала жана кара (*Алгара*), ал эми Алманбеттики – сары жана ала (*Сарала*). Ал «*Айсарала ат минген, сарала сындуу тон кийген*» баатыр. Бул түстөр кыргыздардын этномаданий жана турмуштук аң-сезиминде жакшылык (ак) менен жамандыкты (кара) жана бул экөөнүн ортосунда убайым чеккен ой-санааны, акыл-эсти (сары) туюнтат.

Демек, Алманбеттин турмуштук туткан көз карашы, өмүр максаты, жашоо маңызы акыл-эсти ишке чегүү, акыйкатты, жакшылыкты издөө, ага тоскоол болгондордун баарына чыдап, аларды жеңип, акыры өз максатына жетүү. Бул үчүн ал улутун да, динин да, тилин да, атүгүл ата-энесин да «четке кагат». Өз акылы менен жеткен чындыкка умтулууда ал эч тайсалдабайт, артка кайтпайт, ошонун бардык азап-тозогун, кыйынчылыгын

жоопкерчиликтүүлүк менен көтөрөт. Демек, эпостогу үч баатырдын эпикалык өң-түспөлү аркылуу элдик акылмандык ар бир адамдын жан-дүйнөсүнүн үч башаттан бириккен бир бүтүн, сырдуу, купуя, көркөм, керемет, албан «автопортретин» тартууга жетишкен.

Даниялык белгилүү окумуштуу Кьеркегор мындай дейт: *«Адамдын колунан баары келет. Бирок, бир нерсеге ал дайыма мажбур. Адам тандабай коё албайт»*. Тандоо, талдоо, ойлонуу, толгонуу... жөндөмү адамга гана бүткөн улуу касиет. Бул сапаттар адамдын ыймандык, адептик маңызын да аныктап турат.

Коомдогу бир дагы социалдык идея, бир дагы топ же партия нукура чындыктын, айныгыс акыйкаттын, кынтыксыз жакшылыктын өрнөгү боло албайт. Ошондой эле бир дагы коомдук күч толук бойдон жамандыктын гана үлгүсү болушу да мүмкүн эмес. Кезинде нагыз келишкис күрөштүн үлгүсү болгон Франциядагы Варфоломей түнү да, Россиядагы граждандык согуш да бир аз убакыт өткөндөн кийин урпактарга, алардын катышуучулары ойлогондой, «акыркы жана чечкиндүү кармаш» эмес эле, кайгылуу каталык катары сезилип калган учурлар көп. Бул өзүбүздүн да башыбыздан өтүп жаткан чындык.

Адамдар айрым учурда кандайдыр бир арзыбаган же атайылап таап алган нерселер үчүн күрөшкө, салгылашка чыгышат. Дегеле күрөш, согуштар аларды тынчтык жол менен чечсе утуштуу болгон максаттар үчүн жүргүзүлөт. Мына ошондуктан, ыйман бизди «идея үчүн» жан кечтилик кылуу же фанатик катары күрөшүүгө эмес, ынтымак-ырашкерликке, түзүүчүлүк ишке, тил табышууга, *диалогго* үндөп турат.

Бул үчүн адам «өзгөрүшү», «кайра курулушу» керек. *Өзгөрүү* – бул, баарыдан мурда, өзүн көрүү. Өзүн жакшы көрө билген адам гана кандай кадам таштоо керектиги жөнүндө туура чечим чыгара алат.

«Кайра куруу» деп аталган илгери үмүттүү иш-чаранын, партиялык демилгенин төркүнү коомду андан ары өрчүтүп өнүктүрүү болсо да, ал элибиздин аң-сезиминде бүтүлүү нерсени бүлдүрүп, курулган нерсени уратып, аны кайра курууну туюнтуп келди. Ошондуктан, *«Бүлүнгөндөн бүлдүргү алба»* деген элибиздин акылман идеясы коомдук турмушту «кайра куруунун каармандарына» тоскоол боло алган жок. Коом кирип олтурган үйүн бузуп таштап жаңы үй салууга

жетише албай талаада калган адамдай, «ашы түгүл табагын таппаган» абалга келди. Кайра куруу бар нерсени уратып, анын ордуна жаңы курулушту курууну эмес, эски үйдүн жанына жаңы үйдү тургузуп, эски үйдү эби менен дагы пайдалануу үчүн, сактап коюуну туюнтушу зарыл эле. Себеби, «сактоо» гана андан ары өнүгүүнүн, өрчүтүүнүн негизги таянычы боло алат.

Бул өңүттө эне тилибиздеги дагы бир ыймандык түшүнүккө: «акыл-эс» түшүнүгүнө токтоло кетүү жөндүү. «Амал алтоо, акыл жетөө» дегендей, акыл дайыма түзүлгөн кырдаалдан чыгууга ылайыктуу жол табууга, ар нерсени айкындоого, «ак кылууга» багытталган кубулуш. Ал эми «эс» – бул бекем сакталып калган тажрыйба. Эсинде көп нерсени сактап калган адамды эстүү адам дейбиз. Бул мааниде «эс алуу» деген сөз «дем алуу» деген маанини билдирбейт. Эс алуу бир иштин түрүнөн башка иштин түрүнө өтүп, «унутуп калган» же «эсте жүргөн» ишти аткарууга киришүүнү билдирсе, «дем алуу» - баардык жумуштан колду бошотуп, денебойду жазып, ырахаттанууну туюнтат. Эс алуу – ойдун ырахаты, дем алуу – бойдун ырахаты.

Демек, элибиз таалим-тарбия аркылуу жаштардын акылдуу гана болуусун эмес, эстүү да болушун педагогикалык максат катары түшүнгөн. Эстүү адам эч качан уят боло турган ишке, утурумдук кызыкчылыкка азгырылбайт, жеңил турмушка, алдамчылыкка, көз боёмочулукка барбайт. Себеби, алардын арты кандай болорун ал тажрыйбадан улам сезип турат.

Адам турмушунда кандай гана оор жоготууларга, кайгыга кез болбосун ал тынчтыкты, бейпилдикти жашоонун, бакубатчылыктын булагы деп түшүнүшү керек. Ансыз үмүттү, жакшылыкка болгон ишеничти сактап калуу мүмкүн эмес. Ошондой эле адам кандай гана даража, мансапка ээ болбосун, эмнеге жетишпесин ал өзүнүн али жармач экендигин моюнга алуусу керек. Ыйык китептерде айтылгандай, адам Жараткандын элес-келбетине окшош түспөлдө жаратылган экен. Тилекке каршы, адамды азыр бул үлгүгө жакын деп айтууга али эртедей туюлат. Кандай гана социалдык система болбосун, баары салыштырмалуу. Эч кимиси жалпынын, бардык адамдардын бакты-таалайын куруп бере албайт. Эң башкысы, бакыт, адилеттик, тынчтык, акыйкаттык системага эмес, адамга керек. Булардын баары адамдын ыйман парасатынын деңгээлине байланыштуу болот.

Ыймандын пайдубалы, түпкү тиреги – *эркиндик, азаттык* болуп саналат. Бирок ал адамды жакшылыкка да, жамандыкка да жетелеп кетиши мүмкүн. Адамдын эркиндиги – бул ички күчтүү эрк-сезимди, күч-кайратты, ден соолукту туюнтат. Ошону менен бирге эле адам өзү жашаган чөйрө андан да албан бүтүндүккө таандык экендигин сезүүсү, үй-бүлөдө, мамлекетте, улуттук маданияттын койнунда жашоонун табигый, жагымдуу ырахатын сезиши керек. Эркиндиктин эң бийик, эң жагымдуу белеги – бизге турмуштан өз ордубузду таап, талантыбызды, шык-жөндөмүбүздү ачууга берилген улуу шыбага деп түшүнсөк болот.

Эркиндик бир караганда адамдын эрк-сезиминин кандайдыр бир жайдак мейкиндиги же болбосо *«өзүңдү өзүң билип, өтүгүңдү төргө илүү»* катары сезилет. Күнүмдүк турмушта адамды туш-туштан ар түрдүү нерселер тутактап, эркиндикти, каалоону чектеп жаткандай туюлат. Эркиндик «эрк» деген сөздөн тамырлап чыгып, адамдын бир нерсени өз эрки, каалоосу менен аткарууну кабыл алган учурда гана келип чыгат. Демек, эркиндик дегенибиз, тышкы чектөөлөрдөн боштон болууну эмес, турмуштун маңызын андап-түшүнүүнү, анын түпкү төркүнүнө көзү жетүүнү, б.а. кандайдыр бир улуу бүтүндүктүн жашоосуна тиешелүүлүктү, ага моюн сунууну билдирет.

«Бүтүн» деген сөздүн уңгусу «бүт»: 1. Баары; 2. Аякта; 3. Айыгуу деген маанилерди билдирет. Демек, бүтүү – бардык нерсенин толукталып, топтолуп, уюп, бүтүндүккө айланып, аякташы, бүтүшү. Дүйнө мына ушундай «бардык» жери бүтүн, бүтөлгөн, аякталган нерсе. Ал эми адам анын жыртык-тешиги бар сыяктуу аны бүтөйм деп өмүр бою абыгерчилик чегет. Демек, эркин болуу мындай баары «бүтүп» калган дүйнөдөн эркин болууну эмес, анда бир нерсени бүтүрүү, аркалоо, аткаруу үчүн эркин болууну билдирет.

Эгер биз тарыхтын же азыркы коомдук турмуштун кандайдыр бир маани-маңызга ээ экендигин кабылдабасак, анда алар кандайдыр бир окуялардын башаламан тизмегине айланып, ыймандык жактан талдоо, тандоо, ылгоо таянычынан ажырайбыз. Ал эми мындай рухий таяныч жок болсо, адам окуялардын башаламан тизмегин, болгондо да материалдык тизмегин анык негиз деп эсептеп алат да, эркиндикти башкы зарылдык деп түшүнө баштайт. Бирок, зилинде бул дал ошол эркиндикти жоготууга алып келет.

Ал адамдын социалдык жана материалдык зарылчылыктын жана ошол зарылчылыкты тааныган өз акылынын кулуна айланышын билдирет. «Зарылдык» деген жүйөгө таянып алып, адам ошол доордун оңтойлуу багытына, тутунган жолуна жуурулушуп кетүүнү мыктылык, билгичтик, кыраакылык деп эсептей баштайт. Ал ошол зарылдыкка карата «жок» деп айтуу укугунан баш тартып, ошону менен өзүнүн инсандык нарк-беделинен, эркиндиктен, алар менен бирге - өз жоопкерчилигинен баш тартат. Ал ошол эркиндик тартуулаган жүктүн салмагын көтөрө албай майышып, жеңил жолго түшөт.

Мында ал бирөөнүн атак-даңкына, даража-мансабына карабай акыйкаттын, адилеттиктин жолун тут деген эркиндиктин талабын аткара албай калат. Турмуштун зарылдыгы деле дене бойдун, биологиянын, физиологиянын зарылдыгы сыяктуу кадыресе нерселер. Ыймандык мааниде алганда ошол эле «капитализмден социализмге», «айылдан шаарга» өтүү деген чакырыктар деле суу кечпеген сөздөр. Буга зарылдык болгон күндө да алар бизге социалдык идея, логикалык ой жоруу түрүндө эмес, «абийир соту» түрүндө, б.а. рухий түрдө берилет. Себеби, ыймандык зарылдык социалдык кырдаалдан келип чыкпайт, ал идеалдан, ишенимден, үмүт-тилектен келип чыгат.

Эркиндикти туу кылып көтөрүп алып, анын далдасына жашынган ар түрдүү партиялар, бирикмелер, топтор далайдын өмүрүн канга боёгон. Саясатчылар менен «көсөмдөр» эркиндиктин толгон кой терисин жамынган аныктамаларын ойлоп таап алышып, элди өзүнүн артынан ээрчитүүгө умтулушкан. Көбүнчө мында эркиндик элдин толкуну катары же кайсы бир адамдын, партиянын, топтун, «эң идеалуу, эң адилет» тартипти орноткусу келген жекече көз карашынын «зомбулугу» болгон. Бул мааниде коммунисттик окууда айтылган «адамдан бөлүнүп турган» нерселерден, б.а. мамлекеттен, менчиктен, акчадан, үй-бүлөдөн, бийликтен, эмгектен, динден жана дилден «бошонууга, эркин болууга» болгон чакырыкты негизсиз деп атоого болот.

Марксизмдин негиз салуучулары баштап, аны орустун большевиктери түп көтөрө уланткан тапсыз коммунисттик коомдо жок кылынууга тийиш болгон нерселер чынында адамзат тарыхынын, цивилизациянын сан кылымдык өнүгүүсүнүн үзүрү, анын өзөгү

болуп саналат. Ырас, менчик, мамлекет, дин, кесип, үй-бүлө зилинде кайсы бир өлчөмдө адамдан сырткары турган нерселер. Башкача айтканда, адам аларга эмес, алар адамга үстөмдүк жүргүзөт. Бирок дал мына ошол окчун турган үстөмдүк абалы менен ошол социалдык институттар, бирикмелер, топтор, жамааттар кандайдыр бир күч-кубатка ээ болуп, коомдо тартипти, ырааттуулукту, жөндүүлүктү иретке салып турат.

Биздин бүгүнкү күндөгү ыймандык пастыгыбыздын, түркөйлүгүбүздүн, рухий жетишкендиктерден четтеп кетүүбүздүн деңгээли социалдык институттарды жок кылууга жумшалган биздин күч-аракетибизге толук барабар келди. Социалдык институттардын адамга коошпой, окчун тургандыгын социалдык стихиялуулук деп түшүнүү туура эмес. Себеби алар – көптөгөн муундун жалпы акыл-эсинин жемиши, үзүрү, майнабы.

Мисалы, *мамлекеттин атын* өзгөртүп коюп эле – советтик, социалисттик деген сөздөрдү алып салып – ажайып коомду курууга болбойт экен. Чынында коом бүгүн дал ушул түшүнүктөргө – кеңешүүгө жана көпчүлүктүн камын ойлоого – муктаж болуп турат. Анткени, мамлекет – бул кайрымдуулук казынасы эмес, ал «эзүүнүн куралы» да эмес, үстөмдүк кылган таптын диктатурасы да эмес. Мамлекет дегенибиз өзү бар, бирок, өң-келбети жок нерсе. Аны ыймандуу же ыймансыз дешке болбойт, бирок, аны «тарбияласа», «теске салса», адамкерчиликтүү кылса болот. Анда да адам сыяктуу эле зордук-зомбулук, кайрымдуулук, адилеттүүлүк сыяктуу касиеттерди өнүктүрүп, чыңдаса болот. Менчик, базар мамилеси тууралуу деле мына ушуну айтса болот. Бул тууралуу элибиздин «*Кедейкан*» дастаны таасын үлгү. Кедей киши кан болгондо кандай сапаттарын көрсөтүп, казынаны кантип башкаргандыгы өзүнчө кызыктуу сабак.

Ири, идиректүү чарбаларды таратканды мындай коёлу, уруктуугандык ынтымак, өз ара ыража, бири-бирине каралашуу сыяктуу коомдук институттарга болгон чабуулдун акыры бүгүн эмнеге айланганына өзүбүз күбөбүз. Үй-бүлөнү алсак, ал деле жубайлардын ойноп-күлүп бири-биринин көңүлүн ачуу үчүн эмес, аял менен эркектин кызматташып, балалуу болуп, аны тарбиялоо, кары-картаңдар менен оору-сыркоолорго жардам көрсөтүү, бири-бирине жөлөк-таяк болуу сыяктуу маанилүү турмуштук жана

социалдык милдеттерди аткаруу үчүн түзүлөт. Ырас, үй-бүлөдө да мажбурлоонун көрүнүштөрү болбой койбойт. Бирок, бул аны жоготуш, жоюш керек дегенди билдирбейт.

Үй-бүлө кыргыз тилинде «үй» жана «бүлө» деген эки сөздөн турат. «Үй» көп маанилүү сөз: 1. Турак жай; 2. Чогулт, жыйна. Демек үй – чогултуп, жыйнап кура турган адам турагы. Бүлө: 1. Адам; 2. Аялзаты; 3. Кайра, курчут деген маанидеги этиш сөз. Бүлө - бирге жашап, курчуй турган үй-бүлө мүчөсү, адам. Демек, үй-бүлө адамдын улам бышып, жакшылык-жамандыкка аралашып, курчушуна шарт түзө турган эң маанилүү социалдык институттардын бири.

Мындай социалдык институттардын табиятын куду адамдын мүчөлөрүнө: ашказанына, бооруна, жүрөгүнө, бөйрөгүнө... салыштырса болот. Себеби, алар ооруганда адам толгон-токой түйшүккө кабылат, бирок бул аларды денеден бөлүп, кесип ташташ керек дегенди билдирбейт, тескерисинче, аларга ар дайым кылдат мамиле жасап, алдын алып, аяп, туура режимде кармап жүрүш керек дегенди билдирет.

Социалдык институттар – коомдун, цивилизациянын тирүү органдары, жандуу мүчөлөрү. Аларды бир гана моралдык көз караштан карап кабылдоо же четке кагуу туура эмес. Коомдук бирикмелер да, кошуналар да, туугандар да, базар экономикасы да, мамлекет да, демократия да, монархия да... алар жөндүү уюшулуп, жөнгө салынса, үзүрлүү да, алымдуу да болушу мүмкүн. Жалпы элдик бийлик да, анын тескерисинче жеке бийликти бир колго топтоштуруу да өзүнчө алганда дурус да, буруш да эмес. Кеп, баарыдан мурда, элдин жана бийлик ээлеринин маданий жана ыймандык-адептик деңгээли кандай, алар өз бийлигин кандай максаттар үчүн пайдаланууга ынтызар, мына ошондо.

Цивилизациянын өсүп-өнүгүүсү, прогресси коомдук стихиялуу күчтөрдү аң-сезимге «баш ийдирүүдө» эмес, мындай баш ийдирүү коомду түрмөгө же концлагерге, казармага айландырат. Кеп, цивилизациянын үзүрлөрүн табигый түрдө, өз ара шайкештикте жана тең салмактуулукта өнүктүрүүдө, аларды адамга жагымдуу, ийкемдүү, нарктуу кылып, адамдын муктаждыгына жакындатууда турат. Демек, *чыныгы эркиндик адеп менен укукту, ыйман менен мыйзамды бирдей колдогон коомдук институттардын чегинде гана ишке ашышы мүмкүн.*

Жакшылыкка болгон ишеним жана эркиндик – үмүт-тилектин булагы болуп саналат. Үмүт - адамдын жан дүйнөсүнүн тамызгысы, ачылыштар менен акыйкатка жетүүнүн өчпөс шам чырагы, турмушту жаңылоонун шыктантуучусу. «*Үмүтсүз – шайтан*» деген кеп бар элде. Үмүтсүздүктөн улам ишеним да тайыздап, мезгилдердин байланышы бузулат, келечектин үмүт-бүчүрү бүрдөбөй, учур маанисин жоготот.

Үмүт болбосо муундардын жандуу уланышы, мураскерлиги да болбойт. Эч нерседен үмүт кылбаган адам ошол жерде, ошол учурда ага берилген, ага белгилүү болгон жана ага уруксат кылынган нерселердин гана алкагында жашайт. Ал айтканды гана аткарган айдама адамга айланат. Ага келечектин олуттуу пландары менен максаттары түгүл арзыбаган күнүмдүк милдеттер да оор туюлат. Үмүтсүз бир нерседен үзүр күтүү да мүмкүн эмес. Үмүт бир нерсени эркин тандап алууда жана эркин аткарууда гана эмес, ой жүгүртүүнүн, кыялдануунун, өз оюн билдирүүнүн эркиндигинде сакталып турат. Жан дүйнөнүн эркиндиги - руханий эркиндик – ыймандын зарыл шарты болуп саналат.

Үмүт – келечек. Жашоону сүйө билүү – турмуштун бекем туткасы. Эгер тынчтык, бейкуттук айкөлдүктүн, жакшылыктын булагы болсо, жакшы ойлорубуз, ниет пейлибиз, жакшы иштерибиз – дүйнөлүк жакшылыктын, мээримдин, айкөлдүктүн уландысы, адеп сабагынын ураан-ырында айтылгандай, «*бабалардан калган мурас*». Бул ойду акылыбыз жетик туюмдап, турмушта туу тутуп жашай албасак да айкөлдүк менен ак жүрөктүк, жакшылык менен кечиримдүүлүк жашоонун жаркын жолу экендигин туюп-сезип, кабыл алып, моюн сунуубуз керек.

Арийне, айкөлдүк кылганда, бирөөгө жакшылык жасаганда эч качан анын кайтарымын алам деп ойлобой, ага сый алам деп эсептебей жаса. Эгер адам жардамга муктаж экендигин сезип турсаң, аны сураптай көрсөт, ага акы доолаба. Ошон үчүн абалкылар: «*Айланайын, Кудай үчүн иштеп койчу*», «*Кудай үчүн берип койчу*», «*Кудайды карасаң боло*» дешкен. Кеп төркүнү - мен үчүн эмес, өзүң үчүн эмес, Кудай үчүн, өзүңдү Кудай алдында кемсинтпеш, басынтпаш үчүн аракет кыл деген мааниде айтышкан. Бул өзүн өзү өнүктүрүүгө нускаган талап.

Ушул өңүттө токтоло кетчү бир жагдай бар. Кээде адеп сабагынын мугалимдери бул сабакта *окутуу, билим берүү, тарбиялоо* олуттуу

деп талашып-тартышкан жагдайлар кездешет. Адептик-ыймандык мааниде окутуу – адамдын мамиле түзүү сабатын ачууну билдирсе, билим берүү – анын өзүн-өзү таанып-билүү ишмердигин уюштуруу жана башкаруу деген түшүнүктөргө жакын турат. Тарбиялоо болсо адамдын инсандык сапаттарын: жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн, карым-катнаш чөйрөсүн калыптоого багытталган иш-аракетти билдирет.

Ырас, адеп сабагында окутууга, билим берүүгө караганда тарбиялоо алдаганча татаал. Экинчи жагынан окутуунун натыйжасын ченеп, өлчөп, так баалап билсе болот, ал эми тарбиянын майнабын так аныкташ, тилекке каршы өтө татаал. Ошондуктан жакшы тарбиянын баасын эч нерсе менен өлчөп баалоого да болбойт. Ошол эле учурда тарбиялоого караганда өнүктүрүү алдаганча татаал жана жооптуу иш. Асыресе, ал адамдын табигый жөндөмүнө, акыл-сезиминин тереңдигине, баланы сүйүүсүнө, адамдык сапаттарына, адистик чеберчилигине байланыштуу болгон «кесип». Окутуучулар, мугалимдер көп, тарбиячылар, анча көп эмес, ал эми өнүктүрүүчүлөр, тилекке каршы, өтө аз. Адамды өнүктүрүү – бул акыга эмес, дөөлөткө, «ыракматка» кызмат кылган кесип.

Адатта, биз тигил же бул адамды мыкты тарбиячы, чыныгы педагог дейбиз. Ырас, андай адамдардын адамдык да, адистик да, атуулдук да бейнесине суктанабыз. Бирок, насилинде адамдын өзүнөн өткөн тарбиячы, өзүнөн өткөн чыгаан педагог болбойт. Демек, кеп адеп сабагында өзүн-өзү тарбиялоону, өзүн-өзү өнүктүрүүнү сабакта да, сабактан тышкаркы учурда да, өзүн адептик ишмердиктин, адептик толгонуулардын борборуна коюуда турат. *«Бекер турганча бекер иште»*, *«Кылганың мен үчүн, үйрөнгөнүң өзүң үчүн»* – бул кыргыз элдик педагогикасындагы өзүн өзү өнүктүрүүнүн адептик талаптары десек болот. *«Кыздын кыздай, кыштын кыштай болгону жакшы»*, *«Тал чыбыктын ийилгени сынганы, жаш жигиттин уялганы өлгөнү»* – булар гендерлик багыттагы адептик таалим-тарбиянын көөнөрбөс нускаларына кирет.

Эгер сиз кимдир-бирөөгө жакшылык кылууга жарап калсаңыз же жакшылык жасасаңыз мына ушул мүмкүнчүлүктүн өзү эле сизге берилген чыныгы сый дагы, сый акы да эмеспи. Бирөөгө жакшылык жасоонун өзү эле адамга канчалык канагат алып келет. Ал башка адамдан мурда адамдын өзүн көкөлөтөт, жан дүйнөнү тазартат.

«Бергениң өзүңдүкү, катканың уурунуку» деген элибиз. Жакшылык тартуулоо бул урматтоону билдирет. Бирөөгө жакшылык жасабаган адамдын өмүрү кунарсыз болот. Анын эч кимге кереги жок болот. Ал өзүн бактылуу сезе албайт, себеби биз берип гана ала алабыз. Бирөөгө жакшылык кылуу, демек, демилге көтөрүү, түшүнүү, түйшүгүн бөлүшүү, ошону менен бирге эле өзүндүн жан дүйнөндү башка адамдын жан дүйнөсүнүн жарыгы менен нурлантуу, байытуу.

Ар бир жасалган жакшылык дүйнөнү жакшыраак кылып, карама-каршылыктар менен чыр-чатактардын болушун азайтат. Ал эми көрө албастык, ичи тардык, арам ойлуулук менен жасалган иш-аракет жакшылыкка болгон ишенимди өчүрүп, адамдардын арасын алыстатат. Ошондуктан адамдардын, биздин ар бирибиздин жамандыкка караганда жакшылыкты көбүрөөк жасагандыгыбызга байланыштуу дүйнөдөгү окуялардын жалпы маанайы, агымы өзгөрөт, ошого жараша өзүбүз да өзгөрөбүз.

Биз кааласак-каалабасак да жакшылыкты же жамандыкты «жайылтууга» катышып турабыз. Сиз бүгүн ага жакшылык, бакыт, кубаныч тартуулаган адам, эртең башка бирөөгө бакыт, кубаныч тартуулайт. Эгер сиз бир адамдын көңүлүн оорутуп, шагын сындырып, кайгырткан болсоңуз, аныңыз эртең бирөөгө тийет, же өзүңүзгө, же жакындарыңызга кайтып келет, жакшылык да ошондой.

Албетте, бул айтыла жүргөн арзыбаган куру сөз же мистика катары туюлушу мүмкүн. Бирок, биз турмушту канчалык тереңирээк үңүлүп карап көрсөк, бул ойдун жөндүүлүгүнө бир топ мисалдарды табабыз.

Кээде мыкаачы адамдар, ууру-кескилер жазадан кутулуп кетebиз, кылмышыбызды эч ким туйбай, билбей калат деп ойлошот. Ырас, кээде ушундай да болот. Чынында кылмышкер бирөөнү тоноп же өлтүрүп жатып, өзүн өзү өлтүрүп жаткандыгын билбейт. Ал өзүнүн жан дүйнөсүн, акыл-эсин, ар-намысы менен абийирин, мээримин, б.а. бир гана өзүнө жалгыз берилген чыныгы байлыгынын – жан дүйнөсүнүн таш-талканын чыгарып жаткандыгын сезбейт.

Сырткы нерселер – акча, байлык, атак-даңк, бийлик, көңүл ачуу – өтөр-кетер нерселер, кумга сиңген нерседей жок болуп кетчү нерселер. Ал эми жан дүйнөнүн байлыгы «түгөнгөн сайын түтөп», колдонгон сайын коробой кайра толуп-ташып, көбөйө берет. Акыйкатка, адилеттикке ишенүү, сулуулукка, кооздукка суктануу,

акылмандыкка, каниеттүүлүккө умтулуу адам менен ажырагыс бирге жүрчү нерселер.

Кылмыш же жамандык кылганда биз дароо мына ушулардын бардыгынан кол жууйбуз. Кылмышкер менен жексур сыртынан сыр билгизбей, турмушка ыраазы болгондой туюлат. Бирок, алардын жан дүйнөсүнүн тынчтыгы небак бузулган. Алар жаралуу жан дүйнөсү менен же анын оорчулугун, жарасын сезбегендей айбанча жашашы керек. Демек, жан дүйнөнүн тазалыгы жана саламаттыгы биздин изги пейилибиз менен таза ой-санаабыздын дымагынын күчүнө байланыштуу болот.

Жакшылык жасоонун күчү чексиз. Жакшы иштерди жасоо үчүн ар дайым убакыт да, жагдай да, иш да табылат. Силерден жардам сурагыча күтпөгүлө. Биздин жаныбызда ар дайым кандайдыр бир жардамга муктаж адамдар болбой койбойт. Бирок, жакшылык жасоодо да жөнөкөйлүктү, каниеттүүлүктү, топуктуулукту, ченемди сактай билүү маанилүү. Өзүн олуя, машайак, билерман эсептеп алган, текеберсинген эси жок айрым адамдар түз эле бүткүл адамзатты бактылуу кылгылары келишет. Өз алдыларына опол тоодой чалкар, ишке ашпай турган максаттарды коюп алышып, артынан акылы тайкы, ишенчээк адамдарды ээрчитип алышып, аларды түз жолунан адаштырышат. Ошентип, акыры алар бийликке, даражага да ээ болушат. Андан соң алар уялбастан, өзүнүн көз карашын, доктринасын кандай жол менен, кандай ыкма менен болсо да турмушка ашыра башташат. Бүт адамзатты, бүт улутту, бүт өлкөнү бакытка «айдап кирүүгө» өтүшөт. Ошондуктан, мен кандай жашоонун жолун билем, баарын билип, түшүнүп, чечип койдум, силер айтканды гана аткаргыла дегендерге ишенбеш керек. Эч ким акыйкатты чөнтөгүнө салып алган эмес.

Албетте, бул адамзаттын тагдырын, дүйнөлүк көйгөйлөрдү ойлобо дегендик эмес. Бул – өзүңдү Теңирге теңебе, адамдарга курулай акыл үйрөтпө, өзүңдү жер шарынын туткасы деп ойлобо дегендик. Турмушта бир эле кишинин кадырына жетип, аз эле адамдардын бакытына ортоктош болуп жашап өтүүнүн өзү канчалык кымбат, канчалык сыймыктуу! Ушунун өзү эле чыныгы адамдык жашоонун акыбети кайтты дегенге айныксыз арзыйт. Адеп сабагы дал мына ушундай ынанымды туткан инсанды калыптандырууну астейдил максат кылат.

Мектеп окуучуларына адептик билим берүүнүн максаты, милдети жана мазмуну

Адептик билим берүүнүн максаты – мектеп окуучуларына системалуу түрдө рухий-адептик таалим-тарбия берүү аркылуу аларда элдик идеалга жана заманга шайкеш келген нарктуу адептик-ыймандык сапаттарды, маданияттуу жүрүм-турум адебин калыптандыруу. Бул максатка жетүү үчүн төмөндөгүдөй *милдеттер* коюлат:

- мектеп окуучуларында терең адептик аң-сезимди жана түшүнүктөрдү калыптандыруу;
- адептик сезимдерди тарбиялоо;
- адептик ынанымдарды иштеп чыгуу;
- жүрүм-турумда жекече жана коомдук нарк-насилге төп келген көндүм адаттарды жана билгичтиктерди калыптандыруу ж.б.

Адептик билим берүүнүн мазмунун өрнөктүү адам инсанын калыптандыруу жагындагы кыргыз элинин нечен кылымдардан бери сакталып келе жаткан адептик акыл-ойлору, эреже-жоболору, жол-жосундары, дөөлөт-мурастары, о.э. жалпы адамзаттык адептик казынасынан алынган асылнарктар түзөт.

Адам коомунун тарыхый өнүгүү жолунда иштелип чыккан түбөлүктүү, кыярбас жалпы адамзаттык жана улуттук рухий-маданий жана адептик дөөлөттөр: айкөлдүк, чынчылдык, адилеттүүлүк, ар-намыстуулук, ыймандуулук, адептүүлүк, ыйбаалуулук, достук, ак ниеттүүлүк, ынтымактуулук, сабырдуулук, кечиримдүүлүк, адамгерчиликтүүлүк, коомдун кийинки өнүгүү баскычында иштелип чыккан жаңыча принциптер менен нормалар, ошондой эле бүгүнкү өнүгүү баскычында калыптанып жаткан улуттук-мамлекеттик жана адам укугун коргоого багытталган асылдыктар да адептик билим берүүнүн мазмунуна кирет.

Аларга: ата-энени, ата мекенди, эне тилди кастарлап сыйлоо, өз элиндин рухий-ыймандык нарк-насилин өздөштүрүү, мамлекеттик символдорду, Конституцияны, мыйзамдарды урматтоо, өлкөдөгү жана дүйнөдөгү окуяларга көңүлкош болбоо, башка маданияттын, элдин бөтөнчөлүктөрүнө көтөрүмдүү болуу, өзүнө талап коё билүү, тагылган милдетке жоопкерчиликтүү мамиле жасоо, көтөрүмдүүлүк, социалдык активдүүлүк, диалогто жана компромисске даярдык, жигердүүлүк, демилгелүүлүк, ишкердик сыяктуу сапаттар кирет.

Адеп предметинин мазмуну төмөндөгүдөй багыттар боюнча билим берүүнү көздөйт.

Окуучуларда *адептик түшүнүктөрдү калыптандыруу* ал түшүнүктөрдүн төркүнүн калпыс түшүнүүнүн, жаңылыш колдонуунун алдын алып, адептик түшүнүктөрдүн маңызын так жана туура туюмдоого, б.а. адептик көз караштардын айкындыгына алып келиши керек. Адептик түшүнүктөрдү калыптоодо андагы ички байланышты, уланмалуулукту бекем сактоо зарыл. Антпесе бирдиктүү адептик аң-сезимди тарбиялоо жолу бузулат. Айрым сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн, туюнтмалардын маани-маңызы улам класс жогорулаган сайын тереңдеп, алардын жаңы кырлары, маанилери ачылып жүрүп олтурушу керек.

Адептик түшүнүктөрдү калыптандыруу бир нече баскычтарды басып өтөт. Окуучулар адегенде моралдык көрүнүштөрдүн айрым белгилерин баамдашат, анан мугалимдин жетекчилиги астында анын орчундуу, маанилүү жактарын ачышат. Бир адептик түшүнүктү экинчисинен айырмалоону, алардын ортосундагы байланышты аныктоону үйрөнүшөт. Ошентип, аң-сезимдүү түрдө өздөштүрүлгөн адептик элестер, түшүнүктөр, көз караштар адептик аң-сезимди жаратат.

Адептик аң-сезимди калыптандыруу тийиштүү түшүнүктөрдү өздөштүрүү менен эле чектелбейт. Ал окуучулардын бул түшүнүктөрдө чагылган адептик принциптерге карата активдүү мамилесин, аларды өз жүрүм-турумунда колдонууга умтулуусун да камтыйт. Мына ошондо гана адептик түшүнүктөр адептик ынанымга айланат да, адептүү жүрүм-турумдун ички жүйөсү болуп калат.

Адептик ынанымдар – адептик нормаларга жана принциптерге карата бекем, туруктуу көз караш. Алардын акыйкаттыгына, тууралыгына окуучу өз аң-сезиминде терең, шексиз ишенет. Ошондуктан, адептик ынанымдар адамды жүрүм-турумдун кандайдыр бир нормасына салып, активдүү аракетке, кадам жасоого, жигердүү ишке шыктантып турат. Алар адамдын коомдук жүрүм-турумунун өзөгүн түзүү менен аны аныктап да турат.

Адептик ынанымдар саясий, идеологиялык, илимий ынанымдар менен байланыштуу. Жетик, терең ынанымдар туруктуу, бекем көз караштардын бирдиктүү системасын түзүү менен адамдын *дүйнөгө болгон көз карашын* аныктайт.

Адептик ынанымдар адамдан өзгөчө этикалык кеңири жана терең билимди талап кылат. Албетте, мораль жөнүндөгү билимдердин жөнөкөй гана суммасы өзүнөн өзү адептик ынанымга айланбайт. Ал үчүн адам алардын акыйкаттуулугу, шексиздиги тууралуу он толгонуп ойлонуп, эмоционалдык сезимден өткөрүп, «күйүп-жануусу» керек. Ошондо гана адептик ынанымдар адамдын жүрүм-турумун ырааттуу, логикалуу, максаттуу кылат.

Адептик ынанымдар кенже куракта көбүнесе чоңдордун айтуусу менен аныкталса, өспүрүм кезде курбу-курдаштарынын пикирине көбүрөөк таянат, ал эми жогорку класстарда жеке өзүнүн сынчыл ой-пикири алдыңкы планга чыгат. Ошондуктан адептик ынанымдарды калыптандыруу процесси окуучунун аналитикалык, б.а. рационалдуу ой жүгүртүүсүн ырааттуу өнүктүрүү менен тыгыз байланыштуу болот.

Адептик сезимдер – адептүүлүктүн эрежелери жана принциптери менен жөнгө салынуучу жорук-жосундарга жана иш-аракеттерге карата адамдын ички толгонуулары. Адептик сезимдер коомдук жана жекече өнүгүү болушу мүмкүн. Коом, эл үчүн маанилүү иштер адамдын моралдык канааттануусун жаратып, өзүнүн жекече түйшүгүн унуткарып коюшу мүмкүн. Ата мекенди коргоо, элдин кызматын аткарууга даяр туруу, достук шертке бекем болуу сыяктуу сезимдер адамдын али жаш адептик сезимдерин байытат.

Адептик сезимдерди калыптоодо таасирдүү сөз да, улуттук салттар да, адабий-фольклордук чыгармалар да, биографиялык материалдар да зор мааниге ээ. Өлкөнүн, элдин басып өткөн татаал жана даңктуу жолу, улуттун эр жүрөк, даанышман уул-кыздарынын өрнөктүү өмүрү, алардын өтөгөн кызматы, атүгүл ар бир айылдын санжыргалуу таржымалы тарыхый-адептик маани-маңызга ээ.

Адептик сезимдер өзгөчө уул жана кыз балдардын ортосундагы мамиледе бөтөнчө орунда турат. Ошондуктан алардын тарбиясына өзгөчө көңүл буруп, өз ара сыйлашуу, достук, күйүмдүүлүк, жапакечтик сезимдерин өрчүтүп, өзүнүн жана башка адамдын адамдык беделин сыйлай билүүгө үйрөтүү маанилүү. Ошону менен бирге эле заманга шайкеш келбеген терс сапаттарды жоюуга аракеттенүү керек.

Адептик жүрүм-турум адептик түшүнүктөрдүн, адептик аң-сезимдин, адептик сезимдүүлүктүн жана көнүмүш адаттардын

негизинде калыптанат. Адептик жүрүм-турумдун табияты өтө татаал. Ал адептик түшүнүктөрдү жана көз караштарды кургак жаттап алуу менен чечилбейт. Адептик эрежелерди мыкты билсе да, өз жүрүм-турумунда аларды аткарбаган адамдар көп. Бул алардын туруктуу адептик ынанымы жана бекем адептик көнүмүш адаттарынын жоктугунан улам келип чыккан көрүнүш. Ынаным жана билим качан гана адамдын сезими жана эрки менен жуурулушуп, анын ички тирегине айланганда гана нукура ынаным деп эсептелет.

Адептик жүрүм-турумду калыптандырууда окуучулардын жүрүм-турумуна багыт берүүчү талаптарга көп нерсе байланыштуу. Андай талаптар элдик макал-ылакаптарда, учкул сөздөрдө, накыл кептерде таасын чагылган. Мында өз элинин гана эмес, башка элдердин да учкул ойлорунан, таасирдүү туюнтмаларынан мисалдар келтирип, адептик-ыймандык талаптар менен эрежелердин жалпы адамзаттык маанисин ачууга аракеттенүү керек. «Элибиз айткандай», «Элде сакталып келгендей» деген сыяктуу жүйө-негиздер жана мисалдар окуучуларды муютуп, аларды аң-сезимдүү жүрүм-турумга нускабай койбойт.

Адептик билим берүүнүн окуу-методикалык принциптери

Адептик билим берүү процесси төмөндөгүдөй *принциптерди* жетекчиликке алуу менен жүзөгө ашырылат:

- Окуучулардын таанып-билүүсүн калыптандырууда этнопсихологиялык жана этномаданий өзгөчөлүктөрдү, этнопедагогиканын өрнөктүү салттарын эске алуу;
- Окутуу-тарбиялоонун мазмунунун илимийлиги, ырааттуулугу жана уланмалуулугу;
- Окуучунун жекече инсандык көз карашын жана сапаттарын, адамдык беделин жана бөтөнчөлүгүн урматтоого негизденген гумандуулук;
- Адептик таалим-тарбия ишин уюштуруу, жүзөгө ашыруу жана башкаруудагы демократиялуулук;
- Тилдик, маданий, аймактык жана башка бөтөнчөлүктөрдү эске алууга негизденген маданият таламдуулук;

– Окуучулардын курактык, жыныстык, психофизиологиялык жана башка бөтөнчөлүктөрүн жана өнүгүү деңгээлин эске алууга негизденген табият таламдуулук;

– Окуу материалынын ар кандай догматизмден, саясий-идеологиялык үстөмдүктөн жана башка бир жактуулуктан тышкары болушун шарттаган тарыхыйлык;

– Илимий жана илимий эмес окуулардын, диний жана элдик көз караштардын рационалдуу, позитивдүү диалогу;

– Академиялык эркиндик жана академиялык чынчылдык;

– Предметтер аралык байланыштуулук;

– Окуучулардын өз алдынча билим алуусуна жана өзүн өзү тарбиялоосуна ыңгайлуу шарт түзүү;

– Билим берүү, өнүктүрүү жана тарбиялоо процесстеринин өз ара айкалыштуулугу;

– Окуучулардын өз алдынчалыгын, демилгелүүлүгүн жана сынчыл ой жүгүртүүсүн калыптандыруу;

– Окуучулардын чыгармачылыгын колдоо жана чыгармачылык аркылуу тарбиялоо;

– Окутуу-тарбиялоо ишинде педагогдордун, ата-энелердин, окуучулардын жана коомчулуктун өз ара биргелешип аракеттениши ж.б.

Мугалим өз ишмердигинде жаш жеткинчектерге чоңдор жазып койгон адептүү жүрүм-турум эрежелерин кургак жаттатып коюу менен гана чектелбестен, алардын ар бири коомдук жана жекече жүрүм-турумдун кылымдар бою кемеңгер элибиз иштеп чыккан акыл-нускаларын, жашоо үлгүлөрүн өз боюна сиңирип, ар бир жорук-жосундун ыймандык маңызы тууралуу ой толгоп, алардын ички, купуя маанисин, түпкү тамырын туя билүүгө үйрөтүүсү зарыл.

Адам беделі ар убак анын өзүнүн турмуштук туткан бекем талаптарына, принциптерине ылайык жашап, эмгектенип жүргөндүгүнө карап бааланат. Коом дайым ушундай адамдарга муктаж. Адептик билимдер мына ушундай турмушта бекем туткан принциби бар ар-намыстуу, ак жүрөк, адилет адамдарды тарбиялоого кызмат кылышы керек.

Адептик билим берүүнүн баскычтары жана аны өздөштүрүүгө коюлуучу талаптар

Мектепте адептик билим берүү төмөндөгүдөй баскычтардан турат:

1-баскыч: 1-4-класстар – жумасына 1 саат, окуу жылында 32-34 саат;

2-баскыч: 5-7-класстар - жумасына 1 саат, окуу жылында 34 саат;

3-баскыч: 8-11-класстар - жумасына 1 саат, окуу жылында 34 саат.

Адеп сабагы (1-4-кл.). Бул интегративдик сабак башталгыч класстардын окуучуларына арналып, аларда баштапкы адептик түшүнүктөрдү, ишенимдерди жана ынанымдарды, жекече жана коомдук жүрүм-турумдун жалпы эрежелерин, күндөлүк өз ара мамиленин практикалык билгичтиктерин жана көндүмдөрүн калыптандырууга багытталат.

Мурас сабагы (5-7-кл.) окуучулардын руханий-интеллектуалдык жана адептик-ыймандык дүйнөсүндө өз ата-энесинин, ата-бабасынын, элинин жана жалпы адамзаттын мураскери, алар иштеп чыккан бардык рухий жана материалдык дөөлөттөрдүн, техникалык жана технологиялык табылгалардын сактоочусу жана өрчүтүп-өнүктүрүүчүсү катары атуулдук адептик сезимдерин жана ынанымдарын калыптандырууга багытталат.

Адам таануу сабагында (8-кл.) адамдын ички жана тышкы дүйнөсү, анын коомдук-социалдык орду жана ролу этикалык-философиялык, юридикалык-укуктук, психологиялык жана башка илимий билимдердин, ошондой эле диний жана илимий эмес тааным окууларынын өнүгүнөн талданып, адам тууралуу ар түрдүү доорлордогу, элдердеги, маданияттардагы көз караштардын адептик-ыймандык маңызын андап-түшүнүүгө, ар бир окуучунун жекече өзүнүн адамдык «менин» иштеп чыгууга басым жасалат.

Үй-бүлө (9-кл.). Бул сабакта улан-кыздардын келечекте мыкты мураскер атуул, чыныгы адам жана чыгаан адис гана эмес, татыктуу үй-бүлө ээси болушу үчүн да зарыл болгон билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандырууга басым жасалат. Улан-кыздарда өз ара мамиле түзө билүү, баарлашуу жана сезим маданияты, үй-бүлөлүк турмушка даяр болуу, сергек жашоо

маданияты, медико-гигиеналык сабаттуулук, жаштардын ар кандай терс көрүнүштөрдөн сактана билүүсү сыяктуу турмушка керектүү бүлөгөрлик жана жубайлык сапаттарды тарбиялоого көңүл бурулат.

Эл таануу (10-кл.). Бул сабак коомдун социалдык-саясий тарыхына басым жасаган тарых сабагынан айырмаланып, анда элдин этникалык-маданий, менталдык-психологиялык, руханий-адептик дүйнөсүнүн калыптануу жана өнүгүү жолуна, улуттук маданияттын, интеллектуалдык жана көркөм-эстетикалык изденүүлөрдүн дүйнөлүк цивилизациянын казынасына кошкон салымын жана жаңыча табылгаларын, анын ичинде, көчмөндүк жашоо турмуш философиясынын негиздерин жана дөөлөттөрүн үйрөнүп-билүүгө, элдик ишенимдердин, каада-салт, үрп-адат, ырасым-жерөлгөлөрдүн турмуштук жана рухий маани-маңызын андап-түшүнүүгө, мунун негизинде жогорку класстын окуучуларында атуулдук асыл сапаттарды калыптандырууга басым жасалат.

Маданият (11-кл.) сабагы мектеп окуучуларына адептик жана рухий-ыймандык таалим-тарбия берүү боюнча сабактардын жыйынтыктоочу этабы болгондуктан, анда окуучулардын жетик адептик-маданий, ыймандык-психологиялык аң-сезимин жана практикалык көндүмдөрүн калыптандырууга, этикалык-философиялык нукта ой жүгүртүп, өзүндө бийик моралдык-ыймандык маданиятты, өрнөктүү жүрүм-турум сапаттарын калыптандырууга негизги көңүл бурулат.

Адеп сабагын окутууда этнопедагогикалык, этнодидактикалык, этнолингвистикалык усулдар кеңири колдонулуп, окутуунун интерактивдүү формаларына, өзүн-өзү тарбиялоого, өз билимин тереңдетүүгө бөтөнчө басым жасалат.

Адептик билимдердин *I-баскычын* өздөштүрүүдө төмөндөгүдөй талаптар коюлат:

- Адептик түшүнүктөр, көз караштар, эрежелер тууралуу алгачкы маалыматтарга ээ болуу жана аларды өз жүрүм-турумунда туура аткара билүүгө үйрөнүү;

- Классташтары, эже-агайлары, ата-энелери жана башкалар менен адептүү өз ара алака-мамиле түзө билүүнүн эреже-жоболорун, жолдорун жана ыкмаларын өздөштүрүү;

- Өз боюн күтө билүүгө, үйдө, мектепте, коомдук жайларда өзүн адептүү алып жүрүү эрежелерине үйрөнүү;

– Коомдук көрүнүштөргө, айлана-чөйрөдөгүлөрдүн жүрүм-турумуна адептик баа берип, өзүнүн жекече адептик көз карашын иштеп чыгууга жана аны коргой билүүгө үйрөнүү;

– Кыргыз элинин адептик салттарын, көз караштарын үйрөнүп-билүү менен бирге эле башка элдердин рухий мурастарына да урматтуу мамиле жасоого үйрөнүү;

– Улуттук, диний, аймактык, гендерлик жана башка өзгөчөлүктөргө карата адептик туура көз карашта болуу;

– Өрнөктүү адамдардын өмүрүнүн, таасирдүү элдик адептик мурастардын мисалында өзүндө туура адептик түшүнүктү жана сапаттарды калыптандыруу;

– Башка сабактардан алган маалыматтардан, өзүнүн турмуштук тажрыйбасынан туура адептик тыянак чыгарууга үйрөнүү;

– Өзүн өзү тарбиялоо боюнча алгачкы көндүмдөргө жана билгичтиктерге ээ болуу ж. б.

Адептик билимдердин *2-баскычын* өздөштүрүүдө төмөндөгүлөргө басым жасалат:

– Өзүн жана ар бир адамдын адамдык парасатын, бөтөнчөлүгүн жана беделин урматтай билүү;

– Адептик түшүнүктөр, терминдер, туюнтмалар тууралуу азыркы этикалык илим-билимдин деңгээлинде жетик маалыматка ээ болуу;

– Элдин адеп-маданияты, таалим-тарбиялык тажрыйбасы жана көз-караштары, адептик дөөлөт-мурастары жана каада-салттары тууралуу билимдердин негиздерин өздөштүрүү;

– Адептик көрүнүштөр, фактылар, окуялар менен таанышып, аларды талдай билүү ыкмаларына ээ болуу;

– Адептик-маданий дөөлөттөргө, салт-санааларга, элдик жана диний адептик мурастарга аздектүү мамиле жасоо;

– Күндөлүк жашоо-тиричиликте, өз ара мамиледе, жекече жүрүм-турумда өз элинин адептик маданиятын туура колдоно билүү;

– Көп улуттуу, ар кандай конфессиялуу өлкөнүн шартында башка калктардын адептик салт-санааларына жана өзгөчөлүктөрүнө көтөрүмдүү болуу ж. б.

Адептик билимдердин *3-баскычын* өздөштүрүүдө төмөндөгүлөргө жетишүү максат кылынат:

– Өзүндө адептүүлүктүн өрнөктүү көрүнүштөрүн алып жүргөн атуулдук адептик бийик маданиятты калыптандыруу;

– Тарыхый-маданий, диний, улуттук салттардын, адептик-ыймандык, социалдык-психологиялык, саясий-идеологиялык жана башка ар түрдүү көз караштардын жана көрүнүштөрдүн адептик маани-маңызын илимий өңүттө чечмелеп, жалпылоолор жасай билүү;

– Адептик түшүнүктөрдүн жана көрүнүштөрдүн тарыхый-социалдык жактан шартталгандыгын эске алуу менен учурдагы адептик кырдаалга жана көрүнүштөргө карата өзүнүн жекече көз карашын иштеп чыгуу;

– Жалпы адамзаттык жана улуттук адептик дөөлөттөр менен түшүнүктөр жөнүндө, кыргыз элинин адеп маданиятынын жалпы адамзаттык адептик маданияттын курамында алган орду тууралуу системалуу билимге ээ болуу;

– Адептик билимдер, көз караштар жана тажрыйбалар тууралуу маалыматтарды таба билүү, системага келтирүү жана аларды комплекстүү талдоого алуу жөндөмүнө ээ болуу;

– Адептик ой жүгүртүү өңүтүнө ээ болуу, тигил же бул коомдук кубулуштун, фактылардын жана окуялардын адептик маани-маңызын айкындай билип, аларга берилген адептик бааларды салыштырып талдоо менен, аларга карата өзүнүн жекече көз карашын иштеп чыгуу жөндөмүн калыптандыруу ж.б.

Адептик билим берүүнүн методдору жана каражаттары

Адептик билим берүүнүн *методдорун* эки топко бөлсө болот: мектеп окуучуларынын адептик аң-сезимин калыптоочу усулдар (этикалык аңгемелешүү, талаш-тартыш, лекция, басма сөз материалдарын, адабий чыгармаларды талкуулоо ж.б.); мектеп окуучуларынын турмушун уюштуруу усулдары (оюн, көнүгүү, машыктыруу, жатыктыруу, мелдеш, тапшырма берүү ж.б.). Мектепте окуучулар колунан келген, алы жеткен ишти аткарууга дайыма тартылууга тийиш.

Ар бир сабактын майнабы окуучуда кандайдыр бир ынанымды жаратууга алып келиши керек. Ынанымдын күчү анын терең андалып, күчтүү сезимдерге чулгандыгында турат. Ушундай жол менен калыптанган ынаным гана бекем эркти, туруктуу мүнөздү

калыптандыра алат. Адептик жоболор, фактылар канчалык кызыктуу болбосун, алар окуучулардын адептик ой-жорумун өстүрүп, дээриндеги ыймандык шыбаганы ойготушу керек. Ошондуктан бул сабакты окутуунун методикасы мугалимден зор изденүүнү талап кылат.

Адептик билимдерди элестүү, ишенимдүү, далилдүү, б.а. окуучуларды ойлонтуп-толгонтуп берүү керек. Азыркы учурда кеңири колдонула баштаган окутуунун интерактивдүү методдорун ыктуу колдонуу өз жемишин бербей койбойт.

Адеп сабагын окутууда төмөндөгүдөй инновациялык билим берүү технологияларын колдонуу зарыл:

- Окуучулардын ойлонуп окуу жөндөмүн калыптандыруу. Текст менен иштөө аркылуу сынчыл жана чыгармачыл ойломду өнүктүрүү;

- Жазуу (дилбаян, эссе, баяндама жана башка) иштерин уюштуруу. Тесттик материалдарды иштеп чыгуунун жолдорун өркүндөтүү;

- Окутуунун интерактивдүү стратегияларын колдонуу. Дебат, талкуу, дискуссия уюштуруу ыкмалары ж.б.

Окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу максатында анын салттуу үлгүлөрү менен бирге эле интерактивдүү окутуунун: акыл чабуулу, ишкер жана ролдуу оюндар, пресс-конференция, чыгармачылык отчет, сабак-конкурс, сабак-сахна, сабак-кыялдануу, сабак-аукцион, сабак-изилдөө, сабак-баарлашуу, сабак-таймаш сыяктуу ар кандай түрлөрүн кеңири колдонуу зарыл.

Адептик билим берүүнүн каражаттары ар кыл: окуу материалдары, маалымат каражаттары, адабий-көркөм чыгармалар, тарыхый табериктер ж.б. Адептик билим берүү жалпы жана жекече түрдө жүргүзүлөт. Жекече түрүнө – моралдык-этикалык темада маектешүү, күндөлүк менен иштөө ж. б. ал эми жалпы түрүнө - талкуу, лекция, мектептен жана класстан тышкаркы иш-чаралар, коомдук уюмдардагы иштер ж. б. кирет.

- *Сөз. «Адеп башы – тил»* деп айтылгандай адептик таасири күчтүү сөз адептик аң-сезимди да, сезимди да, адептик жүрүм-турумду да калыптандыруунун зор каражаты;

- *Иш-аракет.* Адептик аң-сезимди тереңдетүүдө жана өнүктүрүүдө, адептик жүрүм-турумду калыптандырууда иш-

аракетке чоң маани берилет. Окуучулардын адептик ишмердиги - элдик оозеки акыл мурастарын чогултуу, жыйноо, аларды ар түрдүү багытта талдоо менен коштолушу керек;

– *Өнөр*. Адептик билим берүү элдик кол өнөрчүлүктүн салттарын улантуу менен да тыгыз байланышат. Элдик өнөрдүн түрлөрү, элдик кемеңгерлик тууралуу докладдар жазуу, керегегезит чыгаруу, уз-усталар менен жолугушууларды уюштуруу, окуучунун жекече адеп сөздүгүн түзүүсү, макал-ылакаптарды, учкул сөздөрдү ойлоп табышы, ар түрдүү адептик-ыймандык темадагы сүрөттөрдүн, плакаттардын конкурсу, мектепти, классты ошолор менен жасалгалоо, ар түрдүү жүрүштөрдү уюштуруу, ишембиликтер, кары-картандарга, жардамга муктаж адамдарга жардам көрсөтүү ж. б. адептик аң-сезимди калыптандыруунун реалдуу көмөкчүсү боло алат;

– *Диалог*. Жагымдуу маанайдагы баарлашуу баланын психикалык гана эмес, дене-бой жагынан жетилүүсүнө да таасири зор экендиги белгилүү. Мектеп окуучуларынын өз ара чын ыкластуу мамилеси, педагогдор, ата-энелер ж. б. менен жандуу пикир алышуусу адептик калыптануунун бир тиреги болуп саналат;

– *Салт-санаалар, үрп-адаттар, каада-жөрөлгөлөр, ырасым ж.б* – элди, коллективди, адамдарды баш коштуруучу адептик мыкты каражаттар. Алар ата-бабалар, алардын даңктуу иштери, өткөн тарых менен бүгүнкүнү бекем байланыштырып турат. Элдик руханий дөөлөт-мурастар жана каада-салттар - маданий, эмгек, баатырдык тажрыйбанын көөнөрбөс мурасчылары.

– *Жекече өрнөк*. Анын мааниси адептик-ыймандык таалим-тарбияда өтө чоң. Адам өрнөгү, жашоо өрнөгү, акыл өрнөгү, өнөр өрнөгү, эрдик өрнөгү дегендей түшүнүктөр өзүндө терең маани-маңызды, таасирдүү нуканы катып жаткандыгы шексиз. Ошондой эле эл ичинен чыккан өмүрү өрнөк ар түрдүү кесип ээлеринин өмүр таржымалы да адептик тарбиянын дагы бир тиреги болуш керек.

Адеп сабагында текст менен иштөө жолдору

Адеп сабагында рухий-ыймандык мааниси терең, маалыматтык мазмуну бай, турмуштан алынган окуяларды чагылдырган тексттер менен иштөөгө орчундуу маани берилет. Төмөндө жогорку класстарда

тексттер менен иштөөнүн айрым үлгүлөрү сунуш кылынат. Аларда баяндалган окуялар турмушта улам көбөйүп бараткандыктан аларды терең талкуулоо ар кандай кырсыктардын алдын алууга, окуялардын ички себебин аныктоого, жаштардын жан дүйнөсүн таанып-билүүгө көмөк берери шексиз. 1-текст :

«Бул турмушта болгон окуя. Бүтүрүү экзамендери учурунда II-класстын эки окуучусу Азат менен Айдай кезектеги экзаменге келбей калышат. Алардын кайда кеткендигин ата-энелери да, класс жетекчиси да, классташтары да билишпейт. Эртеси күнү алар кайрадан айылда пайда болушат.

Кыздын ата-энеси эч кеп-сөзгө келбей: «Биздин кызыбызды азгырып алып кеткен сенсиң» деп Азатты күнөөлөп, же өз кызынын ой-пикирин жакшылап укпай: «Эми элдин бетин кантип карайбыз, кызыбызды келин кылып алсанар да аласынар, албасаңар да аласыңар» деп Айдайды Азаттыкына алып барып, дарбазадан киргизип тааштап кетишет.

Ал эми Азаттын ата-энеси: «Биздин балабыз окууга тапшырат, болбосо армияга кетет. Биз минтип келин алмак эмеспиз, биздин сүйлөшкөн жерибиз бар. Уулубузду бузган силердин кызыңар» - деп кызды үйүнө киргизбей коюшат.

Мамлекеттик сыноону көзгө илбей, аны үзгүлтүккө учураткандыгы үчүн класс жетекчиси да, мектеп директору да ал экөөнү аябай жемелейт. Ошентип, ызасына чыдабаган Айдай өз боюн сууга тааштайт.

Бул кырсыктын күнөкөрү катары милиция Азатты камайт. Бирок тикелей күнөөсү жок болгондуктан, калган экзаменди тапшырыш үчүн аны үйүнө бошотот. Үйүнө келген түнү Азат дагы асынып, жанын кыят.

Ошентип айыл ичи, мугалимдер, классташтары алардын бул жоругун түрдүүчө жоруп, ушак-айың кеп менен акыркы сапарга узатышат.

Бир күнү Азаттын иниси байкесинин курткасынын чөнтөгүнөн магнитофондун кассетасын таап алат. Анда минтип жазылыптыр:

«Ардактуу апа, ата, бөбөктөрүм. Силер менин бул сөздөрүмдү угуп олтурган кезде мен силердин араңарда жок болом. Кантейин, тагдыр ошол экен. Өмүрүмдүн өтө кыскалыгына өкүнөм. Менин тирүү басып жүргөнүмдүн эми маңызы жок болуп калды. Айдайсыз жашоонун мен үчүн эми кызыгы жок.

Окуя мындайча болгон. Биз эртең экзамен деген күнү Айдай экөөбүз шаарга кеткенбиз. Себеби, ошол күнү анын туулган күнү болчу. Мен үчүн мамлекеттик экзаменден да анын туулган күнү кымбат эле. Ошентип, мен аны шаарга барып келүүгө көндүрдүм. Анын туулган күнүн Айдай жакшы көргөн концертке, андан кийин кафеге кирип белгиледик. Гулзардагы бакты аралап жүрүп, таң атырдык. Экөөбүз тең ошондо бой жеткенибизди, турмуштук сыноолорго кездеше турганыбызды түшүндүк, келечек максаттарыбыз тууралуу кыялданып, түбөлүк бирге болууга антташтык.

Бирок, биз кайтып келген соң, баарыңар - ата сиз да, апа сиз да, Айдайдын ата-энеси да, эжей-агайларыбыз, классташтарыбыз да - баарыңар тең биз жөнүндө жаман ойлоп, бизден жеңил ойлуу, ээнбаш, бузулган гана адамдарды көрдүңүздөр. Биз Кудай алдында да, бири-бирибиздин алдыбызда да таза болчубуз. Бирок, бир адам да бизди түшүнүп, биздин оюбузду угуп, бизге ишенүүгө жарабады. Акыры ызасына чыдабай Айдай өз жанын кыйды. Чынында Айдай экөөбүз 9-класстан бери эле сүйлөшүп жүрчүбүз. Бирок муну бирөөгө билдирип, сыртка чыгаргандан уялчубуз. Биз түбөлүк бирге болуп, бактылуу жашоону каалоочубуз. Эми баары кеч болуп калды. Мен баарын ойлонуп отуруп, ушул чечимге келдим.

Ата, апа, бөбөктөрүм, досторум, эжей-агайларым. Силерден сурарым бизди кечиргиле. Мен эч кимиңерди күнөөлөгүм келбейт. Мени Айдайдын жанына койгула. Уулуңар Азат».

Мындай тексттерди класста жалпы жана топтордо иштөө үчүн колдонсо болот. Ага тема койбой, көбөйтүп, окуучуларга таратып берүү туура. Себеби окуучулардын окуу ыкмасы, темпи ар кандай болот. Текст окулуп бүткөндөн кийин ага окуучулар тема коюшун сунуштаса болот. Аларга өз каалоосу менен койгон темасын негиздеп берүүгө мүмкүндүк түзүлөт. Мугалим мында окуучулардын көңүлүн тема менен мазмундун ортосундагы байланышка, теманын тактыгына, тереңдигине ж.б. буруусу керек. Мисалы, ага «Күнөө кимде?» дегендей теманын коюлушу кыйла жөндүү. Себеби, 1-ден, тема адептик проблеманы көтөрүп жатат (күнөө), 2-ден, теманын суроо түрүндө коюлушу окурманды өзүнө тартат, 3-дөн, ал көп варианттагы жооптордун болушун б.а. окуучулардын эркин ой жүгүртүүсүнө шарт түзөт ж.б.

Андан ары мугалим окуучуларды «күнөөлүү тарапты» (жаштар өздөрү күнөөлүү, ата-энелер күнөөлүү, мугалимдер күнөөлүү, махабат күнөөлүү) аныктоосуна карай топторго бөлүп иштетүүсү керек. Адегенде алар топто иштеп, өз ойлорун талкуулап, тараптардын негизги күнөөлөрүн, каталыктарды аныкташат. Андан соң ар бир топко өздөрүнүн чыгарган тыянагын жалпысынан эмес, тексттеги мисалдарга таянып, аргументтеп, конкреттүү айтып берүүгө мүмкүндүк түзүлөт.

Ар бир топтун көз карашындагы негиздүү жана калпыс ойлор, жүйөлүү жана туура эмес фактылар мугалим тарабынан талданып, жалпыланып турат. Талкуунун аягында мындай окуялар болбош үчүн «*Эмне кылуу керек?*» деген суроо коюлуп, класста жалпы талкууланат. Мындай тексттерди же кыйчалыш кырдаалдарды талкуулоодо төмөндөгүлөр эске алыныш керек.

1. Тесттин же маалыматтын булагы окуучуларга ачык айтылышы зарыл. Бул аларды кайсы бир деталдар, конкреттүү суроолор кызыктырса, алар аны өз алдынча таап алууга, тактоого шарт түзүлөт.

2. Тексттеги же талкуулануучу маселе класстагы окуучулардын жеке тагдырына, үй-бүлө мүчөлөрүнө байланыштуу болбостон «типтүү жагдайдагы, типтүү окуялар» болушу керек.

3. Эгер тексттеги же маалыматтагы ысымдар, аталыштар класстагы конкреттүү окуучунун аты-жөнү, жакындарынын ишмердиги, тагдыры ж.б. менен окшош, бирдей болсо, анда аларды өзгөртүп колдонуу сунуш кылынат. Кээде мындай темаларды ачык сабак катары өтүп, талкууга ата-энелерди, укук коргоо, саламаттык сактоо ж.б. кызматтардын өкүлдөрүн чакырып, адистердин квалификациялуу пикирлерин угуу пайдалуу.

Тексттер менен иштөөнүн дагы бир түрү – *жекече иштөө*. Мында да тексттер алдын ала адептик-педагогикалык өнүгтө алдын ала каралып, такталып, даярдалып чыгууга тийиш. Мугалим аларды көбөйтүп, окуучуларга таратып берет. Бирок, негизги шарт - окуучулар ал тексттин мазмуну же окуянын жүрүшү, жыйынтыгы менен алдын ала тааныш болбоого тийиш. Бул ыкма «*тыным менен окуу*» деген аталыш менен белгилүү.

Алгач мугалим бул текст менен иштөөнүн шартын окуучуларга кеңири түшүндүрүп берүүсү керек: «Урматтуу балдар. Мен азыр сиздерге тексттерди таратып берем. Алар менин командалар

болмоюнча партанын үстүндө көмкөрөсүнөн жатышы керек. Менин командам болгондо гана баарыбыз чогуу текстти алып, окуй баштайбыз. Ал текстти биз тыным менен окуйбуз. Себеби, тексттин бир нече жеринде, кашаага алынган (тыным) деген жазуулар бар. Сиздер текстти окуп баратып, ошол жерге келгенде окууну токтотуп, текстти партанын үстүнө кайра көмкөрөсүнөн коюшуңузда керек. Тез окугандар башкалардын бүтүшүн күтүп турууга тийиш. Тыным учурунда мен сиздерге текст боюнча айрым суроолорду берем. Аларды тактап алгандан кийин менин командам боюнча кайра текстти улантып окууну уантабыз».

– Түшүнүктүүбү? Суроолор жокпу? Кана, сиз айтыңызчы, эмне кылышыбыз керек экен? дегендей тактоочу суроолордон кийин мугалим окуучуларга текстти текши таратып бергенден кийин, аны окуй баштоону сунуш кылат.

2-текст: Айтууган. (А.Аманкулова. «Аялзат - плюс» № 1, 2000).

«Түн. Кыштактын чекесиндеги жалгыз тамдын жарыгы өчпөй турат. Базарбай кашаадан аттап өтүп, терезенин түбүнө келди. Акырын шыкаалады.

Үйдүн ичи уядай жылуу, таптаза. Жаш келин эңкейип, машинеге бирдеме тигип отурат. Жанындагы төшөктө 4-5 жашар бала уктап жатат. Терезе тырс-тырс деди. Келин селт этип, башын көтөрүп, терезе жакты карады. Ордунан леп туруп, жакын келди.

– Бул ким?

– Мен Базарбаймын. Айтууган! Эшикти ач, кеп бар эле...

– Жарыктык, күндүз келбейсизби?

(Тыным)

Окуучулар текстти партанын үстүнө көмкөрөсүнөн коюшат. Мугалим окуучуларга төмөндөгүдөй суроолорду берип, алар өз жоопторун тексттеги маалыматтарга гана таянып айтуусу керектигин эскертет.

– Базарбай кандай адам?

Окуучулар тексттеги «кашаадан аттап өтүп» деген сөзгө негизденип аны «адепсиз», «узун бойлуу», же «түн катып келди», «акырын шыкаалады» деген сөздөргө негизденип «жаман ойлуу», «бир жактан качкан», «начар адам» дегендей сыпаттоолорду беришет.

Аларды тактагандан кийин, мугалим: «Ал эми келинге кандай мүнөздөмө берер элеңер?», - деген суроо коёт.

Окуучулар «уядай жылуу, таптаза» деген сөздөргө негизденип ага – «тыкан», «бүйрө», «машинеге бирдеме тигип отурат» дегенге негизденип – «иштерман», «тың», «селт этип, башын көтөрүп» деген көрүнүшкө негизденип – «ойлуу», «санаалуу», «ордуна леп туруп» деген кыймыл-аракетке негизденип – «элпек», «илбериңки», «Жарыктык», «кебейсизби» деп сылык кайрылуусуна негизденип – «ыйбаалуу», «ыймандуу» дегендей мүнөздөмөлөрдү беришет.

Мугалим окуучулардын оюн өнүктүрүп: «Бул каармандар канча жашта деп ойлойсуңар?», «Булар бейтаанышпы же мурдатан тааныш адамдарбы?», «Булар үй-бүлөлүүбү же бой адамдарбы?», «Айтууган эшикти ачабы же ачпайбы?», «Окуя эми кандай уланат?» дегендей суроолорду коюп, окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн, окуянын өнүгүшүн алдын ала болжолдой билүү жөндөмүн, адептик сезимдерин жана сөз байлыгын өстүрүүгө багытталган иштерди жүргүзөт.

Андан соң мугалим окуучулар өздөрү ээлеген позициясын эстен чыгарбастан эми андан ары окуянын жүрүшүндө алар бекемделеби же жокпу ошого көңүл буруу менен текстти кийинки тынымга чейин улантып окууга уруксат берет. Окуучулар текстти улантып окушат:

«– Түнкүсүн келчү иш болуп калды.

Үйдүн ичи. Төшөктүн четинде эркек саал коомайсыздана отурду. Келин дагы демин ичине алып, сыңар тизеледи. Бир пас жымжырттыктан соң эркек сөз баштады:

– Ыраматылык күйөөң болгондо түн катып босогоңо келет белем? «Кудай кылса кубарыңдын акысы жок». Сен жаштыкка тойбой турган кезиң. Мен да бала жытына зар болуп келем. Калыйча болсо күндөн күнгө начар. «Эки бакыр, бир тукур» бололу деп келдим.

Аял бир топко унчукпай отурду. Эркек дагы көшөрүп жооп куттү. Жер карап мелтиреп ойлуу отурган келиндин жүзүн карап, бир кызарып, бир бозорду. Чыдабай кетти:

– Кулак сенде, Айтууган... – Аял оор үшкүрүп алды. Акырын ынтыгып сүйлөдү.

– Сизди түшүндүм, аке... Сиз дагы мени түшүнүп келипсиз. Бирок, аялыңыз тирүү турат го? Менин эрим жок болгону менен

ага-туугандары тегеректеп турат го? Элдин көзү көрөгөч, мени карабет атыктырат го, аке?

– Эл көзүнө чалдыкпай коёбуз. Катынымдын абалы оор. Дароо эле нике кыйдырам. Шагымды сындырба, Айтууган...

– Тагдырым ансыз деле тайкы эле...

(Тыным)

Мугалим бул тынымда окуянын жүрүшүндө каармандардын адамдык жана адептик сапаттары боюнча окуучулардын аларга берген мүнөздөмөлөрү, ээлеген позициясы бекемделдиби же жокко чыктыбы, ошого басым жасоосу керек.

Буга кошумча тексттеги төмөндөгү сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн, туюнтмалардын, макал-ылакаптардын адептик-педагогикалык жана турмуштук-практикалык маанилерин ачуу жана алар боюнча этнолингвопедагогикалык (тил аркылуу таалимдөө) иштерин жүргүзүү талапка ылайык келет:

– коомайсыздануу, сыңар тизелөө, зар болуу, көшөрүү, мелтирөө, ынтыгуу;

– жарыктык, ыраматылык;

– Кудай кылса кубарыңдын акысы жок, эки бакыр, бир тукур, элдин көзү көрөгөч;

– бир кызарып, бир бозоруу, карабет атыктыруу, шагын сындыруу.

Андан соң мугалим текстти кийинки тынымга чейин улантып окууга уруксат берет. Окуучулар текстти улантып окушат:

« – Тирүү турсам сени кантип кор кылайын.

– Эри жок деп көрүнгөн эркек тереземди черте берип таятты.

Эмки тагдырымды сизге тапшыргандан башка аргам жок менде...

- Базарбайдын жүзү жайнап кетти. Карбаластап калды!

Акылыңдан айланайын, Айтууган. Атыңдан айланайын, Айтууган... Ушинтип көңүлүмдү көтөрүп, үмүтүмдү жандырып турчу. Жашоодон жадап кеттим... Эркектин мууну бошоп кетти. Чөгөлөп келинди кучактады. Аймалады. Келин дагы майышты. Бири-биринин жытына мас болушту...

Бул учурда Базарбайдын оорулуу аялы сыртка чыга албай тердеп-тепчип кыйналып жаткан. Уй бадага кетер маалда эшик шараптап, Базарбай шашып-бушуп кирип келди.

– Эмне болду, Калыйча, эмне кылайын?

– Тышка чыга албай жатам... Калыйчанын көзүнөн жаш тегеренип кетти. Эркек ушул күндөн тарта өзгөрдү. Көңүлү көпөлөктөй алып учуп, кыймылы шайдоот. Эртеден кечке кыңылдап ырдап, үй жумушун көңүлдөнүп, берилип жасайт. Катынынын кирпичине чаң жугузбайт. Тамагын өнтөлөп берет. Дары-дармектерин, тыйын-тыпырын аябайт. Мал-жанын тейлеп, Калыйчаны төшөгүнө жумшактап жаткырып, түн баласы менен өзү дагы жоголот. Муну көрүп-билип турган Калыйча ого бетер чүнчүп басынат, оорудан мурда сар-санаа жеп койду.

(Тыным)

Бул тынымда да мугалим жогорудагы процесстин логикасын жоготпой, башкы каармандардын ойлогон оюна, аткарган ишине жана жүрүм-турумуна карата берилген аныктамалар менен мүнөздөмөлөрдүн объективдүүлүгүн талдоого алууну улантат.

Ошондой эле тексттеги: шайдоот, түн баласы, карбаластоо, мууну бошоо, өнтөлөп берүү, чүнчүп басынуу, житип жоголуу, мисирейүү, кирпичине чаң жугузбоо деген сөздөр менен туюнтмалардын маанилерин этнолингвопедагогикалык багытта ачып берүү жана түшүндүрүү боюнча иштерди жүргүзөт.

Андан соң мугалим текстти кийинки тынымга чейин улантып окууга уруксат берет. Окуучулар текстти улантып окушат:

«Базарбай дагы житип жоголду. Аны Айтууган күтүп жаткан. Эркекке келээри менен торсойгон ич сылатты. Жүзү санаалуу. Муну эмне кылабыз деген суроолуу көз караш. Базарбай келинден көзүн ала качат.

– Аз калды, айым... Чыда. Калыйча тура албай калды. Кыркын берээри менен нике кыям.

– Ичим билинип калат го...

– Өлгөндүн үстүнө көмгөн кылбайын, айым... Калыйча сынып калат го... Ооруп жаткан байкуш тигил дүйнөгө деле ыраазы болуп кетсин. Бир аз чыдап тур.

Таң атпай бада чогулган жерде катындар чогулуп калышканын көрдү, Айтууган. Ал дагы уюн айдап келди. Катындар чурулдап жатышкан. – Базарбай каза болуптур, шордуу... – Ок. Калыйча десең!

– деп Айтууган бакырып жибере жаздады. «Базарбай таңга жуук эле меникинен аман-соо кеткен!» Бул сөзүн ичинен имере кайрып жутуп алды. Катындар бирин-бири карашып коюп сүйлөшө беришти.

– Таңга жуук эшигинин алдында жыгылып калыптыр. Ошол бойдон турбаптыр. – Калыйчанын көргөн күнү эмне болот эми? – Өлгөндүн өз шору. Эмчекте калган бала деле күн көрүп, суу ичип жатпайбы, ботом... – Базарбай көз көрүнөө Калыйчанын ажалына кетиптир, эми катын сакаят, көрөсүңөр го! Мунун баарын угуп турган Айтууган чыдабай бурулуп басып кетти. – Артынан дагы суугураак сөздөрдү укту: – Мисирейип алып, ичмекейи ичинде экен, шерменденин! – Бетинин тысырайып жылмасын айтсаң, бети жоктун! – Каражолтой экен, эки эрди жутту! – Жаздыгы катуу жарыбагыр, эки эрдин башын жалмады!

Айтууган башы айлангөчөк болуп, эси эңгиреп баратты. Катындар дагы атайын угуза бежирешти.

(Тыным)

Бул тынымда да жогорудагы эле иштер улантылат жана: житип жоголуу, каражолтой, айлангөчөк, көзүн ала качуу, өлгөндүн үстүнө көмгөн кылуу, күн көрүп, суу ичүү, сынып калуу, ичмекейи ичинде болуу деген сөздөр менен туюнтмалардын маанилерине тилдик-адептик талдоо жүргүзөт. Андан соң мугалим тексттин акыркы бөлүмүн улантып окууга уруксат берет:

«Өлбөгөн жанга кайра айланып жаз келди. Базарбай шордуу былтыр жазда жашарып, делөөрүп чыкты эле, минтип жесири кара ашын берип, акыры ариетин жасады. Калыйча эринин ашында белин кара оромол менен бууп, чачын жайып, чоң кара шалы жоолукту айдалысына жамынып, көзүнүн жашын буурчактатып, аябай кошок кошту. Төркүндөрү келип, карасын алышты. Ак көйнөк, жоолук салды, башына.

Ошондон көп өтпөй, Калыйча эринин бак-шактуу байманалуу тамтарагын Айтууганды чакыртып, Базарбайдын керээзине мурас болсун деп, келинге өткөрүп берди дагы, коңшу айылга, орун-очоктуу бирөөнө эрге тийип кетти».

Текст окулуп бүткөн соң мугалим андагы каармандарга карата алгачкы тынымда берилген мүнөздөмөлөр менен акыркы тынымдан

кийин берилген мүнөздөмөлөрдү салыштырып көрүүнү жана андагы айрымачылыктарга карата адептик-ыймандык бааны ар ким өзү чыгарууну өтүнөт. Ошондой эле тексттеги: делөөрүү, оромол, айдалы, ариет, керээз, байманалуу деген түшүнүктөргө мүнөздөмө берет.

Адеп сабагында тексттер менен эле иштебестен, *жазуу жумуштары да* жүргүзүлөт. Алар окуучулардын чыгармачылык оюн өстүрүп, аны кагазга ырааттуу, толук, жеткиликтүү түшүрө билүүгө үйрөтөт. Бул максатта ойду улантып жазуу ыкмасын колдонуу бир топ үзүрлүү болуп саналат. Мында окуучуларга тексттердин биринчи бөлүгү же каармандын ал-абалы тууралуу маалымат берген тексттер таркатылып берилет.

Окуучулар ал маалыматтарды жекече жан дүйнөсүнөн өткөрүп, өзүн каармандардын ордуна коюп, текстти улантып жазышат. Булар окуучулардын жекече сезим-туйгуларын, мамилесин чагылдыргандыктан, аларды жарыя окуу, жалпы талкууга алып чыгуу окуучунун макулдугу менен гана жүргүзүлүшү керек. Алардын мыктыларын райондук, областтык, республикалык басма сөзгө сунуш кылып, жарыялоого болот. Окуучунун жазуу жүзүндөгү бардык материалдары анын портфолиосунда сакталууга тийиш.

Төмөндө ушундай тексттердин бири сунуш кылынат. Ал көбөйтүлүп окуучулардын баарына таратылып берилиши керек. Эгер каармандын аты класстагы окуучунун атына окшош болсо, аны башка ысым менен алмаштырып коюу керек. Жазган материалдарын окуучулар өз эрки менен гана жарыя окуусу керек. Ошондой эле мугалим тексттеги асты сызылган сөздөрдүн адептик маани-маңызын окуучулар туура, так түшүнүүсү үчүн чакан талкууларды да уюштурса болот. Мындай тексттер менен иштөөдөгү негизги методикалык максаттын бири – окуучулардын жазган маалыматы тексттеги маалыматтарды ырастап, каармандын эмоционалдык-психикалык абалынын ички себеп-жүйөсүн тастыктап тургандай болуусу керек. Тексттин темасы: Каттагы кайгы.

«Алтынай күндөгүдөн эрте туруп, жуунуп-таранып, сабакка эрте жөнөдү. Эртең мененки салкын, таза абада эмнегедир көңүлү сергек. Кокусунан эле айылдаш кызына жолугуп калды. Ал айылга барып келгендигин жана аны эки күндөн бери издеп таппай жүргөндүгүн айтып, Алтынайдын колуна кичинекей кагазга оролгон

кат берди. Катты колуна алары менен эмнегедир жүрөгү бир нерсени сезгендей элеп-желеп болуп кыйнала түштү, бирок аны үйүн сагынып жүргөнгө жоруп сабакка кудуңдап баратты. Жолдо катар эмнелерди гана ойлободу, эми эле катты ачып окугусу келди.

Сабак жүрүп, мугалим түшүндүрүп жатты. Алтынайдын оюнан кичине кагазга оролгон кат чыкпады. Акыры аны сумкасынан ала коюп, үйүндөгүлөрдү сагынуу менен окуп кирди. Окуп бүтөрү менен оңу кумсарып, эмне кылар айласын таппай, буркурап ыйлап жиберди. Сабак өтүп жаткан мугалим жана жанындагылар аң-таң болушуп, Алтынайга тигиле карап калышты. Алтынай ордунан ыргып туруп, көзү тумандап эшикти көздөй жүткүнүп: «Мага уруксат бериңизчи, мен кетейинчи» - деп ыйлап чыгып кетти. Жатакананы көздөй бет алды. Комнатасына кирери менен кроватка боюн тааптап, жаздыкты ургулап, кимгедир ызалангандай буркурап ыйлап жатты.

Жашоодон үмүтү үзүлүп, дүйнө ал үчүн тарып бараткандай сезилди. Алтынай ушул минутада өзүн бактысыздардын катарына кошту. Ордунан жин ургандай ыргып туруп, ансыз да көз жааштан кызарып чыккан көздөрүн колу менен бекем сүртүп алды. Сумкасынан бир нерсени издегендей китеп-дептерлерин туш келди ыргытып жатты. Ооба тапты, тапты жоготкон буюмун. Алтынай өзүн сыздаткан, ыйлаткан катты тапты. Бул катты иниси Акыл жазган эле. Ал катты кайрадан окуп кирди.

«Саламатсызбы, Алтынай эже!

Саламдашкан мен – Акыл...

(Окуучулар текстти улантып жазышат).

Адеп сабагы мугалимине коюлуучу талаптар

Адептик билим берүү окуучуларга гана эмес, аны окуткан мугалимдерге да жаңыча талаптарды коёт. Бул сабактар мугалимдин адистик, адамдык жана атуулдук бейнесин бир бүтүндүк катары караган сабактар болуп эсептелет. Мугалимдин жекече өрнөгү, анын коомдук жана кесиптик жигери, турмуштук туткан позициясы - эң негизги талаптардан болуп саналат.

Адеп сабактарын окутуу боюнча мугалимдин кесиптик-педагогикалык даярдыгы анын жалпы адистик билимин, инсандык адептик маданий байманасын түптөп, калыптоого тикеден-тике

тиешеси бар этика, психология, этнопедагогика, эне тил, адабият, тарых сыяктуу көп кырдуу билимдерден куралат. Бул сабактарды алып баруучу мугалимдин инсандык сапаттарына, кесиптик билимине жана практикалык даярдыгына коюлуучу талаптарды *моралдык-психологиялык, илимий-теориялык жана практикалык билгиликтер (компетенттүүлүктөр)* түрүндө мүнөздөп көрсөтүүгө болот.

1. *Моралдык-психологиялык билгилик* төмөндөгүлөрдү өз ичине камтыйт:

– Улуттун этникалык нарк-насилин сактоонун шарты катары абалтан өнүгүп-өркүндөп келген элдик өрнөктүү каада-салт, үрп-адат, ырасым-жөрөлгөлөрдү урматтоо жана барктоо, аларды өзүнүн жашоо-турмушунун эреже-мыйзамына айландыруу, бул жагдайда башкаларга өрнөк болуу;

– Элдик адептик жана рухий-ыймандык нарк-дөөлөттөрдү сактоого, окуп-үйрөнүүгө, иликтеп-изилдөөгө жана жайылтууга ынтызар болуу, бул жагынан ар түрдүү коомдук, мамлекеттик, жергиликтүү жана жамааттык уюмдарга дилгирлик менен кол кабыш кылуу;

– Жаш муундардын этномаданий, этнопедагогикалык, этно-психологиялык насилин камсыз кылуу, аларды элдик маданияттын чыныгы мураскери, коргоочусу жана өнүктүрүүчүсү катары тарбиялоо зарылдыгына бекем ынануу жана бул багыттагы өзүнүн педагогдук, атуулдук парзын жана милдеттерин ачык-айкын түшүнүү;

– Элдик адептик жана маданий дөөлөттөрдү тынымсыз өнүгүү абалында түшүнүү жана ушуга байланыштуу өзүнүн педагогикалык ишмердүүлүгүндө эски менен жаңынын элементтерин дайыма терең талдап, кылдат эске алууга умтулуу ж.б.

2. *Мугалимдин илимий-теориялык билгилгине* төмөндөгүлөр кирет:

– Коом, билим берүү системасы демократиялык, гуманисттик нукка бурулуп, улуттук мектептин жаңыча моделин иштеп чыгуу талабы курч коюлуп турган шартта таалим-тарбия ишин уюштуруунун теориялык-методологиялык негиздерин жеткилең билүү;

– Этикалык, этнопедагогикалык, этнопсихологиялык, этно-маданиятка таандык түйүндүү түшүнүктөрдүн, туюнтмалардын,

категориялардын маанисин, адептик-ыймандык көтөргөн жүгүн терең түшүнүп, туура чечмелей билүү;

- Элдин жашоо-турмушу, улуттун кулк-мүнөзү, жигер-дымагы, менталдык-психологиялык сапаттары, диний түшүнүктөрү, дүйнөгө болгон көз карашы, тарыхый-маданий тажрыйбасы, адептик-этикалык салттары жөнүндө ар тараптуу, кеңири илимий маалыматка ээ болуу;

- Адептик билим берүү боюнча окуу программаларынын, окуу китептеринин адам, эл, маданият таанытуучулук, турмушка даярдоочулук, эмоционалдык-идеялык жана башка мүмкүнчүлүктөрүн терең түшүнүп, туура талдай билүү;

- Күндөлүк турмушта кеңири колдонулуп келе жаткан каада-салттардын, үрп-адат, ырасым-жөрөлгөлөрдүн, түшүнүктөрдүн дурус-буруш жактарын илимий негизде туура андап, айырмалап түшүнө жана түшүндүрө билүү;

- Адептик билим берүү боюнча сабактарга керектүү окуу материалдарын, көмөкчү каражаттарды тандап алуунун принциптерин, талаптарын, критерийлерин так билүү ж. б.

3. Мугалимдин *практикалык билгилигине* төмөндөгүдөй талаптар коюлат:

- Адеп сабактарынын программалык материалдарынын мазмунун илимий- методикалык өңүттөн талдап, жергиликтүү шартка ылайыктап, чыгармачылык менен өркүндөтүп байыта билүү;

- Адеп сабактарын окутуунун заманбап, үзүрлүү стратегияларын, методдорун жана технологияларын ийкемдүү, натыйжалуу колдоно билүү;

- Адептик таалим-тарбия берүү боюнча класстан жана мектептен тышкаркы таасирдүү, мазмундуу иш-чараларды уюштуруп, жетектей билүү;

- Окуучулар, ата-энелер, педагогдор чөйрөсүн иликтеп, алардын оң жана терс таасирлерин талдап, аларга ылайык иш-чараларды пландаштырып, жүзөгө ашыра билүү;

- Окутуу процессинде ата-энелердин, эмгек жана согуш ардагерлеринин, баатыр энелердин, айыл аксакалдарынын, адистердин, элдик педагогдор болгон уз, уста, санжырачы, өнөрпоз адамдардын тажрыйбасын, мүмкүнчүлүктөрүн ийкемдүү пайдалана билүү;

– Мектептеги башка сабактардын адептик-этикалык мүмкүнчүлүктөрүн эске алып, өз сабагын окутууда алар менен тыгыз байланыштыра билүүнү камсыз кылуу ж.б.

Мугалим өз ишмердигинде жаш жеткинчектерге чоңдор жазып койгон адептүү жүрүм-турум эрежелерин кургак жаттатып коюу менен гана чектелбестен, алардын ар бири коомдук жана жекече жүрүм-турумдун кылымдар бою кемеңгер элибиз иштеп чыккан акыл-нускаларын, жашоо үлгүлөрүн өз боюна сиңирип, ар бир жорук-жосундун ыймандык маңызы тууралуу ой толгоп, алардын ички, купуя маанисин, түпкү тамырын туя билүүгө үйрөтүүсү зарыл.

Адеп предмети боюнча окуу китептерине коюлуучу талаптар

Учурда адеп сабагы боюнча бир катар мугалимдер, методисттер, илимпоздор *окуу китептерин жана усулдук эмгектерди жазууга* катышып жатышат. Алардын көпчүлүгү мындай окуу китептерин жазуу боюнча тажрыйбага ээ болбогондуктан, тийиштүү жардамга муктаж болушууда. Андыктан, мындай авторлор адеп сабагы боюнча окуу китептерин, колдонмолорду жазууда төмөндөгүдөй талаптарды эске алууга тийиш:

1. Окуу-нормативдик базасы жагынан:

– КР Билим берүү жана илим министрлигинин коллегиясынын 2005-жылдын 21-июлундагы №5/19 чечими менен бекитилген адеп сабагы боюнча мамлекеттик стандартынын талаптарына жооп бериши;

– КР Билим берүү жана илим министрлигинин 2004-жылдын 19-июлундагы №545/1 буйругу менен бекитилген жалпы билим берүүчү мектептер үчүн адеп сабагынын окуу программасына ылайык келиши;

– Окуучуга арналган автордук кайрылуунун жана окуу китебин пайдалануу боюнча эскертменин болушу.

2. Предметтик мазмундук жагынан:

– Окуу материалы кыргыз элдик педагогикасынын көөнөрбөс дөөлөт-мурастарын, жекече, үй-бүлөлүк жана коомдук адеп маданиятынын салттарын камтыган өрнөктүү үлгүлөргө негизделиши;

– Аларды окуучуларга жеткирүү боюнча автордук илимий-методикалык концептуалдуу көз караштын жана конструктивдүү моделдин болушу;

– Окуу материалдарынын жалпы адамзаттык жана улуттук руханий дөөлөттөргө, гуманисттик жана демократиялык салттарга багытталышы;

– Окуучуларды гендерлик, улуттук, диний ж. байырмачылыктары боюнча кемсинтүүчү, басмырлоочу маалыматтын болбошу;

– Окуу материалынын этикалык-философиялык, педагогикалык-психологиялык, этномаданий-лингвистикалык маңызына басым жасалышы;

– Көркөм-адабий, илимий, публицистикалык ж. б. материалдардын педагогикалык өңүттө кайра иштелип чыгышы жана окуучулардын эмоционалдык-экспрессивдик кабыл алуусуна ылайык келиши;

– Кыргыздардын эле эмес, Кыргызстанды мекендеген башка калктардын адептик акыл-ойлору менен тарбиялык тажрыйбасынан алынган өрнөктүү үлгүлөрдүн болушу;

– Предмет аралык байланыштын камсыз болушу;

– Ар бир негизги адептик терминге, түйүндүү түшүнүккө, тарбиялык туюнтмага карата бир нече таяныч аныктамалардын болушу;

– Мурда белгилүү фактыларга, көнүмүш аныктамаларга, бир жактуу бааларга карата жаңыча, чыгармачыл мамиленин жасалышы;

– Окуу материалынын окуучунун таанып-билүү мүмкүнчүлүгүнө, жаш курагына жана кызыкчылыгына ылайык келиши;

– Окуу материалдары мазмундук ички байланышта болуп, темалар, бөлүмдөр, класстар боюнча уланмалуулукту сакташы;

– Окуучулардын өз алдынча, сынчыл, чыгармачыл ойломун, жекече көз карашын иштеп чыгуу жөндөмүн өстүрүүгө багытталышы;

– Окуучулардын мурунку билимин, турмуштук тажрыйбасын, башка булактардан алган маалыматтарын колдонуусуна ыңгайлуулугу;

– Окуу материалдарынын илимий аныктыгы жана тактыгы, негиздүүлүгү жана далилдүүлүгү;

– Окуучулардын теориялык билимин гана эмес, практикалык билгичтигин жана көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталышы;

- Диний жана илимий догматизмден, ар кандай саясий-идеологиялык бир жактуулуктан оолак болушу;

- Окуу материалынын булагы, автору ж.б даректүү маалыматтардын так көрсөтүлүшү;

- Текстте келтирилген фактылардын, окуялардын, даталардын так берилиши ж. б.

3. Окуу-методикалык жабдылышы жагынан:

- Окутуунун илимий-педагогикалык жана дидактикалык талаптарынын жана принциптеринин так сакталышы;

- Окуу материалынын көлөмүнүн темаларга, бөлүмдөргө, чейректерге теңдеш бөлүштүрүлүшү;

- Сабакта окутуунун жаңыча технологияларын жана интерактивдүү методдорун колдонууга ыңгайлуу болушу;

- Окуучулардын өзүн өзү текшерүү багытындагы суроолордун, тесттик материалдардын болушу;

- Тийиштүү сүрөттөр, диаграммалар, иллюстративдик материалдар менен жабдылышы;

- Кыскача шилтемелердин, учкул сөздөрдүн, макалы-ылакаптардын, эскертүүлөрдүн болушу ж. б.

4. Тилдик-стилдик жабдылышы жагынан:

- Окуу китебинин тилинин жугумдуулугу жана түшүнүктүүлүгү;

- Ойдун так, таасын жана логикалык жактан ырааттуу берилиши;

- Тилдик каражаттарынын байлыгы, көркөмдүүлүгү жана таасирдүүлүгү;

- Жаңы түшүнүктөргө, туюнтмаларга, символдорго карата түшүндүрмөлөрдүн, чечмелөөлөрдүн болушу ж. б.

5. Полиграфиялык жасалгасы жагынан:

- Окуу китептерине коюлуучу полиграфиялык, санитардык-медициналык, эстетикалык жана башка стандарттарга жана талаптарга жооп бериши;

- Китеп жасалгалоонун жаңыча технологиясынын жана дизайнынын колдонулушу;

- Тамгалардын жана шрифттердин түрү, көлөмү жана башка тийиштүү талаптарга жооп бериши ж. б.

Адеп сабагы боюнча окуу китебин, кошумча окуу куралдарын иштеп чыгууда негизги, базалык талаптардан башка да өзүбүздөгү,

ошондой эле алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдөгү окуу куралдарын түзүүдө өрнөк болуучу технологияларды жана тажрыйбаны үйрөнүү жана аларды чыгармачылык менен колдонуу зарыл.

Мисалы, бардык класстардын окуу китептери боюнча мугалимдерге арналган усулдук колдонмолорду, окуучулар жана ата-энелер үчүн кошумча окуу куралдарын иштеп чыгуу зарыл. Ошондой эле окуучулардын өзүн өзү тарбиялоо боюнча ишин активдештирүү максатында адеп предметинин окуу программасына шайкеш, окуучулардын жаш курагына ылайык Адеп күндөлүктөрү да иштелип чыгууга тийиш.

Адеп сабагында окуучулардын адептик билгилигин (компетенттүүлүгүн) калыптандыруу

Адеп сабагында окуучулар өздөрүнүн коомдук жана жекече жүрүм-турумун, адептик түшүнүктөрүн жана сезимдерин калыптандырууга шарт түзүүчү билимдердин жана билгичтиктердин негизинде *маалыматтык, социалдык-коммуникативдик, жекече өнүгүү жана маселелерди чече билүү боюнча компетенттүүлүктөргө (билгиликке)* ээ болушат.

Маалыматтык билгилик:

– Адептик билимдердин келип чыгышы жана алардын байыркы замандардан тартып биздин күндөргө чейинки өсүп-өнүгүү жолунун негизги этаптарын жана мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн билүү;

– Адептик окуулардын түрлөрүн, багыттарын, алардын негизги идеяларын билүү;

– Адептик түшүнүктөрдүн аныктамаларын жана алардын негизги белгилерин, тике жана кыйыр маанилерин билүү;

– Дүйнөлүк жана ата мекендик адептик окууларга негиз салган адамдардын өмүр-таржымалын, чыгармачылык ишмердигин, негизги адептик эмгектерин билүү;

– Адептик таалим-тарбия жагында жаралган элдик көөнөрбөс мурастарды, рухий-маданий дөөлөттөрдү жана эмгектерди билүү;

– Кыргыз элинин жана Кыргызстанды мекендеген калктардын адептик салттарын жана көз караштарын билүү;

– Илимий, диний, элдик адептик көз караштардын жалпылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн ажыратып көрсөтө билүү;

- Адептик маалыматка таянып, жаңы билимдерди жарата билүү;
 - Адептик маалыматты башка чөйрөдөгү маалыматтар менен байланыштыра билүү;
 - Адептик жаңы маалыматтын турмуштук (практикалык) маанилүүлүгүн түшүнө билүү;
 - Адептик маалыматты ар түрдүү башка булактардан таба билүү;
 - Адептик маалыматты ар кандай өңүттө чечмелей билүү ж. б.
- Социалдык-коммуникативдик билгилик:*
- Адептик маселелер боюнча башкалар менен өз оюн бөлүшө билүү;
 - Адептик маселелер боюнча алардын оюн баалап, колдоо көрсөтө билүү;
 - Адептик маселелер боюнча башкалардын пикирлериндеги туура жана калпыс ойлорду аныктай билүү;
 - Адептик түшүнүктөрдүн тарыхый-маданий калыптануу жолун илимий негизде туура талдап, алардын маани-маңызын туура чечмелей билүү;
 - Адептик көз караштардын, түшүнүктөрдүн, терминдердин илимий, диний жана элдик маанилерин туура түшүнүп, талдап, чечмелей билүү;
 - Ар түрдүү элдерге таандык адептик көрүнүштөрдү жана түшүнүктөрдү өз ара салыштырып талдай билүү;
 - Адептик түшүнүктөрдү, туюнтмаларды, күндөлүк жашоо-турмушта, окуу процессинде жана башка учурда туура колдоно билүү;
 - Адептик түйүндүү түшүнүктөрдү, терминдерди, туюнтмаларды иштеп чыккан адамдардын өмүрүнөн, чыгармаларынан мисалдарды келтире билүү;
 - Тарыхый-адептик фактылык маалыматтарды так билип, алардын рухий-маданий маанисин туура чечмелей билүү;
 - Аркайсыз элдердеги, доорлордогу, диндердеги, маданияттардагы адептик көрүнүштөрдү жана түшүнүктөрдү өз ара салыштырып, алардын жалпы жана бөтөнчө белгилерин туура аныктай билүү;
 - Башка предметтерден алган билимин адеп сабактарында колдонуп, алардын адептик маңызын ача билүү;
 - Адеп темасында реферат, докладдар жазып, конкурстарды, кароо-сынактарды жана башка иш чараларды уюштура билүү;

– Адептик түшүнүктөрдү жана терминдерди ар түрдүү белгилери боюнча жиктеп, талдап жана жалпылай билүү;

– Турмуштук жана тарыхый окуяларга, факты-маалыматтарга адептик өнүткөн талдоо жүргүзүп, алардын түпкү себебин жана келечек натыйжасын аныктай билүү;

– Өзүнүн, жолдошторунун, замандаштарынын жүрүм-турумуна, кулк-мүнөзүнө, инсандык сапаттарына адептик баа бере билүү;

– Коомдо кездешкен көрүнүштөргө, окуяларга жана көз караштарга адептик баа берип, аларды талдай билүү;

– Адептик маселелер боюнча ар түрдүү ой-пикирлердин жалпы жана өзгөчө жактарын көрө билүү;

– Адептик маселелер боюнча маалыматтын өзү жана башкалар үчүн баалуу жактарын аныктай билүү;

– Адептик маселелер боюнча башка улуттагы жана диндеги адамдар менен пикир алыша билүү ж.б.

Жекече өнүгүү жана маселелерди чече билүү билгилиги:

– Өзүнүн жекече жүрүм-турумунда, классташтарына, эже-агайларына, ата-энесине жана башка адамдарга жасаган мамилесинде ыймандуулукту, ызаттуулукту көрсөтө билүү;

– Сабакта, класстык сааттарда, жолдоштору менен баарлашуу учурунда, адеп темасындагы теле жана радио берүүлөргө катышканда, басма сөз беттеринде жарыяланган материалдарды талкуулоодо өзүнүн көз карашын негиздей билүү;

– Элдин рухий-маданий, адептик салттарын жайылтуу, сактоо, окуп үйрөнүү жана колдонуу боюнча иштерге активдүү катышуу;

– Кыргыздардын жана Кыргызстанды мекендеген калктардын адептик көз караштарын жана таалим-тарбиялык тажрыйбасын өздөштүрүү, үйрөнүү боюнча иш-чараларга катышуу;

– Адептик маселелер боюнча өзүнүн жекече өнүгүү план-программасын иштеп чыгып, аны аткаруу;

– Өзүндө талапка ылайык адептүү жүрүм-турум эрежелерин калыптандыруу;

– Адептик маселелер боюнча келип чыккан кырдаалдарды талдап, тыянак чыгара билүү ж. б.

Ар бир компетенттүүлүктүн үч деңгээли сунуш кылынат:

1. Окуучулардын предметти өздөштүрүүдө ээ болгон жалпы деңгээли.

2. Окуучулардын предметти өздөштүрүүдө *жетишкен бир кыйла жогорку* деңгээли.

3. Окуучулардын предметти өздөштүрүүдө *жаңы маалыматты жаратууга жөндөмдүү болгон бийик* деңгээли.

Адеп сабагында окуучулардын билим жетишкендиктерин баалоо

Адептик билимди *баалоо чараларын* төмөндөгүдөй мүнөздөөгө болот. Адеп сабактары, баарыдан мурда, адамдын өзүн өзү таануу, элин таануу, маданиятты таануу сабактары. Ошондуктан адептик түшүнүктөр тууралуу окуучулардын билим деңгээлин так кесе дидактикалык талаптар менен баалоо татаал. Андыктан, бул сабактарда көбүнесе элдик баа: алкоо, шыктантуу, кубаттоо, шердентүү, ардантуу, намыстантуу сыяктуу баалоо чаралары колдонулушу туура. Бул бир жагынан мугалимдин өтө кылдаттыгын, экинчи жагынан окуучулардын жоопкерчиликтүү мамилесин талап кылат. 1-2 класстарда баалоо оозеки түрдө жүргүзүлөт, ал эми 3-класстан тартып журналга баа коюла баштайт.

Окуучуларда компетенттүүлүктөрдүн калыптангандыгынын деңгээлин аныктап-баалоо жагында жаңыча усул-ыкмалар колдонулат. Окутуунун натыйжаларын баалоодо мугалим окуучулардын керектөөлөрүн, алардын шык-жөндөмүнүн өзгөчөлүгүн, өнүгүү деңгээлин эске алып, алардын жекече иштөөсүнө шарт түзүп, материалды окуучулардын өз алдынча аңдап-түшүнүүсүнө жардам берип, аларды багыттап турат. Ошондуктан бул учурда ылайыгына жараша баалоонун ар түрдүү методдору жана формалары колдонулат. Баалоо сандык жана сапаттык түрдө болот. Баалоонун сандык көрсөткүчү - белги. Баалоонун усулдарын, формаларын, убагын мугалим окуу милдеттерине жараша аныктайт.

Өсүштү баалоо үчүн мугалим окуу жылынын ичинде окуучуда компетенттүүлүктөрдүн калыптануусунун баштапкы деңгээлдерин (диагноздоочу баалоо) пландалган натыйжалар менен салыштырат (утурумдук жана жыйынтыктоочу баалоо). Натыйжаларга жетишүүнүн деңгээлин аныктоо үчүн баалоонун формативдик (калыптандыруучу, формалоочу) жана суммативдик (жыйынтыктоочу, суммалоочу) түрү колдонулат.

Формативдик баалоо окуучунун инсанына багытталып, анын материалды өздөштүрүүсүндөгү жана тийиштүү компетенттүүлүктөргө ээ болуусундагы ийгиликтери аныкталат, мыкты натыйжаларга жетишүү үчүн сунуштар берилет, окуучу аткарган конкреттүү иш бааланат. Формативдик баа журналга коюлбайт, ал сөз түрүндө болушу мүмкүн. Теманы аяктагандан кийин натыйжаларга баа берилет (суммативдик баа). Ал журналга коюлат. Жыйынтыктоочу баалоого окуучунун чейректеги, жарым жылдыктагы, жыл ичиндеги жалпы жыйынтыктары камтылат жана анын канчалык даражада жетишкендиги аныкталат. Формативдик жана суммативдик баалоонун түрлөрү өз ара байланыштуу.

Адеп сабагы боюнча *тест сынактарын* окуучулардын билимди өздөштүрүү деңгээлин аныктоо максатында бөлүмдү окуп-үйрөнүүнүн башталышында же аягында жүргүзүү талапка ылайык. Окуучулар туура жоопторду тест барагына эмес, жооп барагына белгилөөсү керек. Бул тесттик материалдарды кайталап пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Тесттик суроолорду иштеп чыгууда мугалим аларды татаалдыгына карай топторго (оор, орточо, жеңил суроолор) бөлүштүрүп алуусу керек. Алардын татаалдыгына жараша ар бир суроого өзүнчө (мисалы, жеңил суроолорго 1 балл, орточо суроолорго – 2 балл, ал эми оор суроолорго 3 балл) берүү керек.

Тесттин түзүмүндө алардын жеңилдерин тесттин баш жагына жана аяк жагына жайгаштыруу керек. Ал эми тесттин орто жерине өтө оор суроолорду жайгаштырып, анын алды жана арт жагына орточо татаалдыктагы суроолорду жайгаштыруу керек. Бул окуучунун тестти аткаруусуна ыңгайлуу шарт түзөт.

Тесттин жалпы жыйынтыгын чыгарууда суроолордун татаалдыгын эске алуу керек. Аларды окуучулар менен каталардын үстүндө иштөө учурунда да эске алуу зарыл. Алар жооп барагындагы “Суроонун татаалдыгы” деген бөлүмгө, ал эми туура жана туура эмес жооптор “+/-“ деген бөлүмгө белгиленет да, аягына туура жооптордун суммасы чыгарылат.

Баллдык көрсөткүчтөрдү баага (белгиге) айландырууда мугалим жалпы тестти аткарууда окуучулар жетишкен эң жогорку көрсөткүчтү аныктоо менен окуучулардын билим жетишкендиктерин ошого салыштырмалуу баалоосу талапка ылайык. Мында окуучулардын материалды өздөштүрүү деңгээли жалпы тесттин татаалдыгына

карата аныкталбастан, класстын жетишкендигинин деңгээлине карата аныкталат.

Адеп сабагы боюнча тесттик суроолордун үлгүлөрү*

1. Жети атанын аталышын ирети менен жазыңыз:

1. _____ 2. _____ 3. _____
4. _____ 5. _____ 6. _____
7. _____

2. Казандын алдына коюлуучу буюм кандай аталат?

- (А) Такта
(Б) *Түпкүч*
(В) Түркүк
(Г) Түпөк

3. Адеп эмне үчүн мурас деп аталат?

- (А) *Муундан муунга сакталгандыктан*
(Б) Байыркы заманда жаралгандыктан
(В) Ар бир элде кезиккендиктен
(Г) Улуттук бөтөнчөлүккө ээ болгондуктан

4. Жүгүнүү эмнени билдирет?

- (А) Күйөөсүн сыйлагандыкты
(Б) Салтка баш ийгендикти
(В) *Улууларды сыйлоону*
(Г) Учурашууну

5. Элечекти кимдер кийет?

- (А) Үй-бүлөлүү аялдар
(Б) Байдын аялдары
(В) Тойго барган аялдар
(Г) *Улгайган аялдар*

6. Жентек качан берилет?

- (А) Бала төрөлгөндө
(Б) Бала бирге чыкканда

* Туура жооптор *курсив* менен белгиленди.

- (В) Бала басканда
- (Г) Баланы бешикке салганда

7. Көөкөр деген эмне?

- (А) Сый тамак
- (Б) *Үй буюму*
- (В) Ат жабдыгы
- (Г) Кийим жасалгасы

8. Даанышман адамга таандык сапаттар -

- (А) адептүүлүк, жапакечтик
- (Б) өткөрлүк, албеттүүлүк
- (В) *токтоолук, калыстык*
- (Г) ойчулдук, олбурлуулук

9. Күнөөгө батуу – бул...

- (А) жердештерин сыйлабоо
- (Б) өз оокатын ысыраптоо
- (В) туугандары менен катышпоо
- (Г) *жалган күбө өтүү*

10. «Бири кем дүйнө» – бул...

- (А) арманы көп жашоо
- (Б) кайгы-капасыз жашоо
- (В) *жакшылык-жамандыгы аралаш жашоо*
- (Г) жалгыз жашоо

11. Макалды толукта: «Бирдики миңге, миндики...»

- (А) бирге
- (Б) түпкө
- (В) *түмөнгө*
- (Г) элге

12. Санжыра деген эмне?

- (А) Элдин өткөн тарыхы
- (Б) *Уруулар жөнүндөгү баян*
- (В) Айтыш өнөрүнүн түрү
- (Г) Салттын бир түрү

13. Элдик мурас биз үчүн -
(А) оомат
(Б) парасат
(В) *таберик*
(Г) зыйнат
14. «Буту менен басып, мурду менен тынгандар» -
(А) оорудан айыккандар
(Б) *адам аттуунун баары*
(В) оокаттуу жашагандар
(Г) жетишпей жашагандар
15. Төмөндөгүлөрдүн кайсынысы ырым-жырымга кирет?
(А) *Баш кийимди тетири кийбе*
(Б) Кабыргаң менен кеңеш
(В) Чайнектин капкагын тегеретпе
(Г) Купуя сырды бекем сакта
16. «Азуусун айга бүлөө» – бул...
(А) *ачуулануу*
(Б) камдануу
(В) сактануу
(Г) теңсинбөө
17. «Жез таңдай» деп кандай адамды айтабыз?
(А) Ушакчы
(Б) *Ырчы*
(В) Уста
(Г) Кеменгер
18. Кайсы катарда жыл аттары туура ырааттуулукта берилген?
(А) Тоок, балык, теке
(Б) Чычкан, бугу, маймыл
(В) Кой, уй, төө
(Г) *Коён, жылкы, ит*
19. Күн батып, айлана караңгылап калган кез -
(А) *иңир*
(Б) куланөөк

- (В) шашке
- (Г) бешим

20. «Калпычы» деген сөзгө төмөнкүлөрдүн кайсынысы маанилеш?

- (А) Ичимтап
- (Б) *Шыпыр*
- (В) Кыйды
- (Г) Саресеп

21. «Битир» деген сөзгө төмөнкүлөрдүн кайсынысы маанилеш?

- (А) *Сараң*
- (Б) Наадан
- (В) Энөө
- (Г) Чагымчы

22. «Ынсаптуу» деген сөзгө төмөнкүлөрдүн кайсынысы маанилеш?

- (А) Адилеттүү
- (Б) Тобокелчи
- (В) *Топуктуу*
- (Г) Уяттуу

23. «Москоол» деген сөзгө төмөнкүлөрдүн кайсынысы маанилеш?

- (А) Жапалдаш
- (Б) *Бойлуу*
- (В) Толук
- (Г) Арыкчырай

24. Кайсы катардагы сөздөрдү бош орундарга койсо, учкул сөздүн мааниси туура болот?

Начар мугалим акыйкатты _____, ал эми жакшы мугалим аны _____.

- (А) *айтып берет / табууну үйрөтөт*
- (Б) көрө албайт / көрө алат
- (В) таңуулай берет / издегиси келет
- (Г) чечмелеп берет / толуктап берет

25. Сөздөрдү бош орундарга коюп, макалды толукта?

Эски _____ кадыры _____ билинет.

- (А) тондун / жазында
- (Б) достун / көчкөндө
- (В) журттун / өрүүдө
- (Г) сөздүн / иште

26. Кайсы тамакты жегенде вилканы оң колго кармаш керек?

- (А) Салатты
- (Б) Этти
- (В) Тоокту
- (Г) Жумуртканы

27. Эмнени белек катары тартуулоого болбойт?

- (А) Кымбат буюмду
- (Б) Жаңы китепти
- (В) Өзүнүн сүрөтүн
- (Г) Чөнтөк телефонду

28. Ооруканада жаткан адамга кандай гүлдү алып келбеш керек?

- (А) Өтө жыттуу
- (Б) Кыпкызыл
- (В) Сабагы узун
- (Г) Жалбырактары көп

29. Төмөндөгүлөрдүн кайсынысы адептүүлүктүн принциптерине кирет?

- (А) Гуманизм
- (Б) Академизм
- (В) Нигилизм
- (Г) Культиуризм

30. Театрда спектаклдин башталышы кечигип жатса, кантип сурануу керек?

- (А) Кол чаап
- (Б) Суранбаш керек

- (В) Ышкырып
- (Г) Ордуна туруп

31. Жолугушканда төмөнкүлөрдүн кимиси биринчи кол бериши керек?

- (А) *Жетекчиси кызматкерге*
- (Б) Жаш кыз улгайган аялга
- (В) Эркек аялга
- (Г) Жүргүнчү айдоочуга

32. Кимисин мурда тааныштыруу керек?

- (А) Атактуу адамды жөнөкөй адамга
- (Б) Аялды эркекке
- (В) *Жашыраагын улуураагына*
- (Г) Оң тараптагыны сол тараптагыга

33. Үйлөнүү тоюнда эң акыркы тостту ким сүйлөш керек?

- (А) Кыздын ата-энеси
- (Б) *Эң сыйлуу конок*
- (В) Баланын ата-энеси
- (Г) Тойдун алып баруучусу

34. Тепкичтен түшүп баратканда жигит кыздын кайсы тарабында болушу керек?

- (А) *Алды жагында*
- (Б) Арт жагында
- (В) Оң жагында
- (Г) Сол жагында

35. Лифтке алгач кимиси кириши керек?

- (А) Аял
- (Б) *Эркек*
- (В) Бала
- (Г) Баары чогуу

36. Жетекчи кол алдындагы кызматкерге кантип кайрылышы керек?

- (А) *«Сиз» деп*
- (Б) Атынан айтып
- (В) «Сен» деп
- (Г) «Кесиптеш» деп

37. Театрда жигит кыздын кайсы тарабында отурушу керек?

- (А) Оң тарабында
- (Б) *Сол тарабында*
- (В) Айрымасы жок
- (Г) Өзүнө жаккан жерде

38. Таксиде кайсы орун сыйлуу деп эсептелет?

- (А) Алдыңкы
- (Б) *Арткы*
- (В) Экөө тең
- (Г) Айдоочу көрсөткөн

39. Тротуардын кайсы тарабы менен басуу керек?

- (А) *Оң тарабы*
- (Б) Сол тарабы
- (В) Ортосу
- (Г) Ыңгайлуу жагы менен

40. Эркекке кайсы учурда гүл тартууласа болот?

- (А) Кызматтан көтөрүлгөндө
- (Б) *Юбилейи болгондо*
- (В) Ар бир майрамда
- (Г) Оорудан айыкканда

41. Адамдан эмне тууралуу эч качан сурабаш керек?

- (А) Ден соолугу
- (Б) Иштеген иши
- (В) Кошунасынын улуту
- (Г) *Айлыгынын өлчөмү*

**Адеп сабагы боюнча тесттик суроолордун
жооп барагы**

Окуучунун аты-жөнү _____

Классы _____

Мектеби _____

Району _____

Суроонун номери	А	Б	В	Г	+/-	Суроонун татаалдыгы
1	○	○	○	○		
2	○	○	○	○		
3	○	○	○	○		
4	○	○	○	○		
5	○	○	○	○		
6	○	○	○	○		
7	○	○	○	○		
8	○	○	○	○		
9	○	○	○	○		
10	○	○	○	○		
11	○	○	○	○		
12	○	○	○	○		
13	○	○	○	○		
14	○	○	○	○		
15	○	○	○	○		
16	○	○	○	○		
17	○	○	○	○		
18	○	○	○	○		
19	○	○	○	○		
20	○	○	○	○		
21	○	○	○	○		
22	○	○	○	○		
23	○	○	○	○		
24	○	○	○	○		
25	○	○	○	○		
26	○	○	○	○		
27	○	○	○	○		
28	○	○	○	○		
29	○	○	○	○		
30	○	○	○	○		
31	○	○	○	○		
32	○	○	○	○		
33	○	○	○	○		
34	○	○	○	○		
35	○	○	○	○		
36	○	○	○	○		

37	○	○	○	○		
38	○	○	○	○		
39	○	○	○	○		
40	○	○	○	○		
41	○	○	○	○		
Бардыгы						

Баалоо: « _____ » дан « _____ » га чейин – «5»

« _____ » дан « _____ » га чейин – «4»

« _____ » дан « _____ » га чейин – «3»

« _____ » дан « _____ » га чейин – «2»

Адеп сабагы боюнча рефераттардын болжолдуу темалары жана талаптары

1-тема: Адеп сабагы–турмуш талабы.

Адеп сабагын мектепте окутуунун турмуштук зарылдыгы, анын мектептеги жана коомдогу адептик-ыймандык көйгөйлөрдү чечүүгө тийгизүүчү таасири, бул сабакты кимдер, кантип окутуусу керектиги, аны окутуудагы учурдагы проблемалар тууралуу баяндоо.

2-тема: Адамдын адамдыгы – адеп-ыймандан.

Адеп, ыйман, адептүүлүк, ыймандуулук түшүнүктөрүнүн маани-маңызы, алардын ар түрдүү доорлордо, диндерде, улуттарда, элдерде, маданияттарда алган орду, билимдүүлүк менен адептүүлүктүн айырмасы, адамдын жашоо турмушунда алардын аткарган кызматы жөнүндө баяндоо.

3-тема: Адеп сабагы - мамлекеттик идеологиянын башаты.

Адеп сабагынын улуттук кайра жаралуу маселесине кошо турган салымы, анын негиздерин иштеп чыгуудагы негизги адептик, ыймандык критерийлер, расмий укуктук-нормативдик мыйзам актыларында адептик нормалардын камтылышы, кызмат адамдарынын адептик-ыймандык бейнеси жөнүндө баяндоо.

4-тема: Адеп башы-тил.

Эне тилинин адамдын адептик-ыймандык парасатын калыптоодогу аткарган кызматы, адамдын ички маданияты, билими

анын сүйлөгөн сөзүнөн аныктала тургандыгы, элдик мурастарда чагылдырылган эне тилинин күчү, көркөмдүгү тууралуу айтылган ойлор, кеп маданияты, чечендик өнөр жөнүндө баяндоо.

5-тема. «Манас» жомогу – элдин адептик асыл кенчи.

Манас жомогу – элдин энциклопедиялык акыл казынасынын гана эмес, анын адеп маданиятынын да асыл кенчи экендигин, жомоктогу башкы каармандардын көркөм образдары аркылуу элдин адептик көз карашы, турмуштук туткан багыты, идеалдуу адам инсанынын өрнөгү таалимделгендигин баяндоо.

6-тема. Элдик оозеки чыгармачылык – адептик казына.

Макал-ылакаптар, жомоктор, дастандар, аңыздар, уламыштар, элдик ырлар жана башка элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү жаштарды адепке тарбиялоонун кайталангыс каражаты экендигин баяндоо менен алардагы элдик акылмандыктын тереңдигин жана көөнөрбөс касиетин ачуу.

7-тема. Улуттук оюндар – адептик тарбиянын асыл каражаты.

Улуттук оюндардын түрлөрү – жаш адамдын курактык, жыныстык, кара күч жана акыл-эс жөндөмдүүлүгүн эске алуу менен адептик-ыймандык тарбиялоого жагымдуу шарт түзө тургандыгын ачып берүү.

8-тема: Адеп сабагы жана дин.

Элибиздин байыркы дүйнө таанымы, кийинки диний ишенимдери, илимий жана диний көз караштын гармониясына жетүүнүн жолдору, элибиздин бүгүнкү күндөгү диний адеп маданиятын калыптандыруунун жолдору жөнүндө баяндоо.

9-тема: Кыз адеби энеден, уул адеби атадан.

Ата-энелердин тарбиячылык ролу, мектеп менен байланышы, алардын биргелешкен иштери, ата-энелердин педагогикалык билимин көтөрүү чаралары, элдик оозеки чыгармалардагы жана турмуштагы ата-энелердин идеалдуу образдары жөнүндө баяндоо.

10-тема: Адеп – коомдун социалдык-экономикалык турмушунун негизи.

Чынчылдык, калыстык, адилеттүүлүк, ишенимдүүлүк сыяктуу сапаттардын базар мамилеси учурунда да башкы мааниге ээ экендиги, чыныгы жана жалган байлык, утурумдук жана түбөлүктүү байлык, адамдын жекече турмушунда туткан адептик принциптеринин анын коомдогу алган ордун аныктай тургандыгы жөнүндө баяндоо.

11-тема: Ата мекен адептен баиталат.

Адамдагы ата мекенин сүйүү, патриотизм сезимдерин калыптандыруунун зарылдыгы, үй-бүлөдө, мектепте жана мектептен тышкаркы мекемелерде экологиялык тарбиялоонун актуалдуулугу, мамлекетин, өлкөсүн сүйүү өзүнүн айылын, туулган жерин сүйүүдөн баштала тургандыгы жөнүндө баяндоо.

12-тема: Санжыра бүгүн зарылбы?

Элибиздин адеп маданиятындагы жети ата түшүнүгүнүн мааниси, урук туугандык мамилелердеги өрнөктүү көрүнүштөр, жеке адамдын жана улуттун руханий таянычын бекемдөөдөгү санжыранын өтөгөн кызматы, улуттун тарыхый эс тутумун кайра жаратуудагы ролу жөнүндө баяндоо.

13-тема: Адеп сабагы жана жаштардын кесип тандоосу.

Бүгүнкү жаштардын турмушта өз ордун табуу маселеси, айылдык жана шаардык жаштар проблемасы, жаштар арасындагы жумушсуздук көйгөйү, жаштардын келечек кесибин өздөрүнүн турмуштук туткан принциптерине жана жүрөк каалоосуна ылайык тандап алуусу, кесиптик патриотизм, уландардын жана кыздардын кесип тандоодогу айырмачылыгы, жаш адистерге түзүлгөн шарт жана камкордук жөнүндө баяндоо.

14-тема: Үй-бүлө куруу адеби.

Жаштарды келечектеги үй-бүлөлүк турмушка даярдоо, үй-бүлөдө жагымдуу маанай түзө билүү жөндөмү, гендерлик теңчилик, жаштардын сезим маданияты, үй-бүлө курууга даяр болуу деген түшүнүктүн маани-маңызы, үй-бүлө куруудагы улуттук өрнөктүү салт-санааларды кайра жандандыруу, үлгүлүү үй-бүлө ээси болуунун сырлары жөнүндө баяндоо.

15-тема: Адеп сабагы жана айыл маданияты.

Айылдын тегерегиндеги ыйык жайларды, көрүстөндөрдү күтүү, аларга болгон аздектүү мамилени калыптандыруу, айылдагы маданий иш чараларды уюштуруу, аларга заманга ылайык жаңыча мазмун жана түс берүү, айыл калкынын турмушун жана адеп маданиятын көтөрүүнүн жолдору, эл аралык уюмдар менен иштешүү ыкмасы жөнүндө баяндоо.

Адеп сабагында чыгармачылык эссе үчүн темалар

1. Адеп сабагы – инсанга багытталган, интеграцияланган, интерактивдүү окутууга негизделген сабак.
2. Адеп сабагы – ыйманга, айкөлдүккө, акыл-эстүүлүккө тарбиялоочу сабак.
3. Адеп-ыйман – ар бир жаш урпактын аруу тилеги, таянар тиреги.
4. Ыймандан адеп, адептен укук, укуктан маданият жаралат.
5. Адептик тарбиядан атуулдук патриотизм өнүп чыгат.
6. Адеп сабагынын мүдөөсү – туура ойлонгон, ойлогонундай сүйлөгөн, сүйлөгөнүндөй жашаган адамды калыптандыруу.
7. Адеп сабагы – ишеним менен билимдин диалогунун сабагы.
8. Чондор адептүү болбой, жаштар абийирдүү болбойт.
9. Адеп сабагы: баалоо кыйын, баа коюу андан да кыйын.
10. Жаман окуучу жок, жаман жүрүм-турум бар.
11. Байыркы бабалардын адеп дөөлөттөрү бизге эмне үчүн керек?
12. Жаш жеткинчек «уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат».
13. Байлык, даража, мансап адамдын адептик-ыймандык парасатын аныктай алабы?
14. Дүйнөлөшүү шартында улуттун улуттук белгисин, рухий-адептик дөөлөт-мурастарын кантип сактап калууга болот?
15. Келечектин кепилдиги кимде же адеп мугалими кыргыз коомунун таянычы боло алабы?
16. Сүйүүдөн турмуш жаралат же бактылуу үй-бүлөнү кантип курууга болот?
17. Ыйман – адептүү дил, адеп – ыймандуу тил же канткенде кыргыз жаштарынын дили, тили таза сакталып калат?
18. Улуттун уңгулуу адеп маданиятын кайра жаратуунун зарылдыгы.
19. Жаратылышты урматтоо – элибиздин байыркы баба дүйнө таанымы, адеп маданиятынын башаты.
20. Чыныгы улуттук жана жалпы адамзаттык ыймандык дөөлөттөрдү, жүрүм-турум этикетин билебизби?
21. Ала-Тоодогу кайберендин көз жашы же жабыркаган жаратылышты кантип калыбына келтиребиз?
22. Чоочун диндер чочутабы же маңкүртчулук улуттук коркунучпу?
23. «Аталар сөзү – акылдын көзү» же элдик мурастардагы адептик көөнөрбөс осуяттар.

24. Мектеп окуучуларынын өзүн өзү тарбиялоосу – үзүрлүү тарбиянын башаты.
25. Элдик өнөр эскирбейт же жаштарга кесип тандоого багыт берүү маселеси.
26. «Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы уул – көктөгү жылдыз» же уул жана кыз балдардын элдик педагогикадагы идеалы.
27. Жаштар арасындагы кылмыштуулук – улуттун келечегинин коркунучу.
28. Уңгусун унуткан урпактар же улуттук өрнөктүү үрп-адат, каада-салттарды сактап калуунун, окуп-үйрөнүүнүн жана кеңири жайылтуунун зарылдыгы.
29. Адеп сабагы – улуттар аралык ынтымакты чыңдоонун чыныгы каражаты.
30. Адеп сабагы боюнча менин табылгаларым жана тажрыйбам.
31. Акчам аз, бирок, адеп сабагын таштап кетпейм.
32. Мен балдарды ойлойм, а балдар эмнени ойлойт?
33. Адеп сабагында окуучулардын маалыматтык, социалдык-коммуникативдик жана чечим кабыл ала билүүчүлүк компетенциясын калыптандыруу.
34. Адеп сабагында окуучулардын жетишкендиктерин баалоо механизмдери.
35. Адеп сабагынын мектептеги жана класстагы тарбиялык иш менен байланышы.
36. Адеп сабагын өркүндөтүүдө үй-бүлө, мектеп жана мектептен тышкаркы мекемелердин биргелешкен иши.
37. Адеп сабагы мугалимин даярдоо жана анын педагогдук бейнеси.
38. Адеп кабинети – адамзаттын акыл-ой мурасы, ата-бабалардын адеп нускасы менен баарлашуу үйү.

Адеп сабагы боюнча окуу-нормативдик материалдар

Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамы. Б., 2006.

Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. Адеп сабагы. Б., 2006.

Адеп. Жалпы билим берүүчү мектептердин 1-11-кл. үчүн окуу программасы. Б., 2006.

Кыргыз Республикасында жалпы орто билим берүүнүн Алкактык Улуттук куррикулуму. Б., 2008.

1-4 жана 5-9-кл. үчүн куррикулумду, окутуунун сапатын баалоону, окуу китептерин ж. б. материалдарды иштеп чыгуу үчүн тренинг модулдары. Б., 2008.

Адеп сабагы боюнча окуу китептери жана усулдук колдонмолор:

Рыспаев С., Абдухамидова Б. Адеп алиппеси. 1-кл. үчүн окуу китеби жана мугалимдер үчүн усулдук колдонмо. Б., 2005.

Мусаева В., Ысманова Ж. ж. б. Адеп. 2, 3, 4-кл. үчүн окуу китептери жана мугалимдер үчүн усулдук колдонмолор. Б., 2005.

Калдыбаева А., Мурзалиева З. ж. б. Адеп (Мурас). 5-кл. үчүн окуу китеби жана мугалимдер үчүн усулдук колдонмо. Б., 2005.

Асаналиев Ү. Адеп (Мурас). 6-кл. үчүн окуу китеби. Б., 2007.

Назаралиева Ш. Адеп (Мурас). 7-кл. үчүн окуу китеби. Б., 2007.

Кармышаков А. Адеп (Адам таануу). 8-кл. үчүн сынак окуу китеби. Б., 2011.

Иптаров С., Ширымкулова Ж. ж. б. Адеп (Үй-бүлө) 9-кл. үчүн окуу китеби. Б., 2009.

Назаралиева Ш. Адеп. Эл таануу. 10-кл. үчүн сынак окуу куралы. Б., 2008.

Байгазиев С.О. Маданият таануу. 11-кл. үчүн сынак окуу куралы. Б., 2009.

Адеп сабагы боюнча кошумча адабияттар:

Абдылдаев М. Дин таануу боюнча окуу куралы. Түшүндүрмө сөздүк. Б., 2004.

Ак бата. Колдонмо. (Түзгөндөр К.Жусупов, Ч.Өмүралиев). Б. 2003.

Акматалиев А. Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат. Б., 2002.

Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. Б., 2000.

Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. Б. 2003.

Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. Б. 2001.

Асаналиев Ү. Абдубалиева Б. Адеп (Мурас). 5-кл. үчүн вариативдүү сынак окуу китеби. Б., 2007.

Байгазиев С.О. Ата мекендик жана дүйнөлүк этика. Колдонмо. Б., 2007.

- Байгазиев С.О. Кыргыздын улуу ойчулдарынын жана баатырларынын осуяттары – ата журт тиреги. Колдонмо. Б., 2008
- Боронбаев А.Ж., Топчуев А.Т. Маданият таануу. Ош, 2004.
- Жумабаев Б. Кыргыз дүйнө таанымы. Б., 2010.
- Жумабаева Г.А. Б. Окуучуларды динге толеранттуу болууга тарбиялоо. Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. Б., 2007.
- Жунусалиев Б., Бекчороева Ж. Турмуш сабактары. Колдонмо. Б., 2012.
- Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты. (Эзелки доордон ХП к. чейин). Б., 2006.
- Из калтырган инсандар. (Түзгөн А.Доталиев ж.б.). Б., 2011.
- Иптаров С., Кулматов Н. Адеп билими. Колдонмо. Б., 2001.
- Иптаров С. Кыргыз жан дүйнөсү (этнолингвopedagogикалык илик). Колдонмо. Б., 2012.
- Исаков Б. Элдик таалим-тарбия берметтеринен. Б., 2009.
- Исаков К., Акматов К. Адеп сабагын 6-класста окутуу. Ош, 2007.
- Калманбетов М., Бекбердиева К. Ыйман сабагы. 1-11-кл. үчүн усулдук колдонмо. Б., 2003.
- Калматова С. Адеп баяным. Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо. Б., 2012.
- Карагозуева Г.Ж. Мугалим жана ата-эне. Колдонмо. Б., 2006.
- Кармышаков А. Адеп үлгүсү. Башталгыч класс мугалимдери, ата-энелер үчүн колдонмо. Б., 2007.
- Кармышаков А. Өрнөктүү бөбөк. Башталгыч класс мугалимдери жана ата-энелер үчүн. Б., 2008.
- Кармышаков А.К. Адеп (Мурас). 6-7-кл. үчүн сынак окуу куралы. Б., 2008.
- Касымалиев Б.Ж. Тил жана улуттук салт. Тематикалык сөздүк. Б., 2004.
- Кыргыз этнологиясына киришүү. Колдонмо. (Түзгөн С.Иптаров). Б.2001.
- Назаралиева Ш. Адеп топтому. 5-11-кл. Мугалимдерге жардам. Б., 2005.
- Назаралиева. Ш. Адеп. Окуучулар үчүн күндөлүк-дептер. Б., 2008.
- Накыл. Колдонмо. (Түзгөндөр К.Жусупов, Ч.Өмүралиев). Б. 2002.

Насырымбекова Т. Терең билимдин жана тарбиянын башаты – мугалим. Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо. Б., 2012 ж.б.

Руханият. Рух инсандары – эл куту. (Түзгөн С.Иптаров). Б., 2002.

Сарыгулов Д. Ыйман сабагы (түпкү түшүнүктөр). Б., 2004.

Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан кыргыздын каада-салттары. Колдонмо. Б., 2000.

Ширимкулова Ж. Адеп (Мурас). 6-кл үчүн сынакка коюлган окуу китеби. Б., 2007 ж.б.

Корутунду

Кыргыз билим берүү академиясында жүргүзүлгөн илимий-изилдөөлөр жана тажрыйба-сынак иштеринин натыйжалары кыргыз элинин, ошондой эле Кыргызстанды мекендеген калктардын педагогикалык акыл-ойлору жана турмуштук тажрыйбасы жаштарды адеп-ыймандуулукка, патриоттуулукка, толеранттуулукка тарбиялоодогу баа жеткис алтын казына жана алмаштыргыс асыл каражат экендигин айкындап көрсөттү.

Мындай ар тараптуу этнопедагогикалык илимий-изилдөөлөрдүн конкреттүү үзүрү катары 2002-2003-окуу жылынан тартып республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринин 1-11-класстарына киргизилип, окутулуп келе жаткан адеп предметин айтууга болот. Бул сабак мектеп окуучуларынын рухий-адептик терең билимин жана маданияттуу жүрүм-турумун калыптандырууга, жалпы эле мектептеги педагогикалык-психологиялык маанайды өзгөртүүгө, окуучу менен мугалимдин алака-мамилесин жакшыртууга, мектеп менен үй-бүлөнүн, мектептен тышкаркы мекемелердин байланышын чыңдоого, окутуу процесси менен тарбиялык ишти айкалышта жүргүзүүгө, педагогдордун жана ата-энелердин адеп маданиятын көтөрүүгө баа жеткис кызмат өтөй тургандыгын көрсөттү.

Ошол эле учурда бул жаңы сабакты окутууну мамлекеттик, жалпы элдик колдоого алуу да зарыл экендиги айкын болду. Ал үчүн бул предметти мектеп журналына, жетилүү аттестатына киргизүү, окуу китеби, мугалимдин усулдук колдонмосу, үйдөн окуу китеби, адеп күндөлүгү тутумунан турган жаңы муундагы окуу-методикалык комплекстерди иштеп чыгуу, окутуу жана баалоо методикасын

өркүндөтүү, окуучулардын предметтик олимпиадаларын, жыл мугалими конкурстарын өткөрүү сыяктуу маанилүү иштерден башка да жалпы улуттук деңгээлдеги бир катар комплекстүү уюштуруучулук иштерди жүзөгө ашыруу зарыл болуп турат.

1. Мына ушундай жалпы улуттук, мамлекеттик маанидеги олуттуу ишти максаттуу жана майнаптуу чечүүнүн үзүрлүү кадамдарынын бири – республиканын Билим берүү жана илим министрлигинин алдында Элдик педагогиканын улуттук музейин түзүү болуп саналар эле. Ал кыргыздардын жана Кыргызстанды мекендеген калктардын элдик педагогикалык мурасынын чордону, билим берүү иши менен педагогикалык илим-билимдин тарыхынын очогу болуу менен көөнөрбөс адептик дөөлөт-мурастарды эл арасынан топтоо, сактоо, ар тараптуу иликтеп-изилдөө, кеңири жайылтуу, коомдук жайларда, үй-бүлөдө жана башка чөйрөлөрдө кеңири колдонуу сыяктуу көп жактуу иштерди аркалашы зарыл. Ошондой эле анда ири коомдук адептик иш чараларды өткөрүү, тармактагы өтө маанилүү, кызыктуу, уникалдуу тарыхый табериктерди сактап калуу, чыгармачыл мугалимдердин, элдик педагогдордун баалуу мурастарын жайылтуу маселелерине байланыштуу болгон бир катар олуттуу иштерди да дал ушул борбордун алкагында жүзөгө ашырууга болот.

2. Айыл маданияты – улуттук маданияттын уюткусу, аны өркүндөтүүнүн өзөгү болуп саналат. Айылдарда мектеп, мечит, клуб, стадион, китепкана ж.б. болгон менен алардын ар биринин «өз кожоюну» бар, ар бири өз иши менен алек. Алардын баарын бир максатка – адамга, балага кызмат кылууга багыттаган, координациялаган жергиликтүү уюм жок. Мектеп мечит турмушун, мечит маданият турмушун “билбейт”. Ошондуктан айылдык мектептердин базасында «Айыл маданиятынын музейлерин», «Айылдык тарыхый-маданий комплекстерди», “Айылдык адеп борборлорун” түзүү зарыл. Анда айылдын эли-жери, тарыхы, табияты, улуу адамдары ж.б. тууралуу маанилүү маалыматтар, табериктер, документтер топтолуп, элдин жергиликтүү бөтөнчөлүгүн, салт-санаасын, ишенимин, дөөлөттөрүн сактоого, аларды таалим-тарбия ишинде таасирдүү колдонууга шарт түзүлөт.

3. Кыргызстан көп улуттуу, көп конфессиялуу, көп мамлекеттер менен чектешкен өлкө. Бирок кыргыз элинин, ошондой эле Кыргызстанды мекендеген башка калктардын педагогикалык акыл-

ойлорун жана таалим-тарбиялык тажрыйбасын жаштарды адеп-ыймандуулукка, мекенчилдикке, сабырдуулукка, реалдуу турмуш талабына шайкеш тарбиялоодо колдонуу боюнча комплекстүү, бирдиктүү иштер жолго коюлбай келет. Бул максатта Адамды өнүктүрүүнүн Улуттук программасын иштеп чыгуу жана аны жүзөгө ашыруунун илимий-практикалык базасы болгон Элдик мектептин улуттук моделин түзүү иштиктүү кадамдардан болор эле. Коомдун жана жаштардын рухий-ыймандык көйгөйү бир гана Билим берүү жана илим министрлигине тиешелүү болбогондуктан, көп тармактуу, көп секторлуу бул программаны иштеп чыгууга жана ишке ашырууга Маданият, Саламаттык сактоо, Жаштар иштери, Ички иштер, Коргоо ж.б. министрликтер, Кыргызстан элинин ассамблеясы, Улуттук илимдер академиясы, Кыргыз билим берүү академиясы, Дин иштери боюнча комиссия сыяктуу уюмдар, жергиликтүү мамлекеттик өз алдынча башкаруу мекемелери, бизнес чөйрөсү, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ сыяктуу эл аралык уюмдар жана өкмөттүк эмес структуралар тартылышы керек.

4. Бул багыттагы иштерге жана жалпы эле коомдогу адептик кырдаалга көзөмөлдүк жүргүзүп, аны баалап, мониторинг жүргүзүп, адептик таалим-тарбия жагындагы иштерге багыт берип жана координациялап туруу үчүн Адептик коомдук кеңеш курамын түзүү жана бекитүү зарыл. Ал бир жагынан элдик көөнөрбөс дөөлөт-мурастарды сактап калууга жана өнүктүрүп-өрчүтүүгө камкордук көрүп, шарт түзүү менен бирге эле, экинчи жагынан учурда олуттуу болуп турган улуттук, диний, аймактык, гендерлик ж.б. бөтөнчөлүктөргө байланыштуу болгон ички бөлүнүүгө бөгөт коюучу, глобализация шартында ар бир элдин, улуттун өзүнүн рухий-маданий таламдарын канааттандырууга мүмкүндүк түзүүчү сунуш-пикирлерди иштеп чыгуу, тийиштүү мыйзам актыларына адептик эксперттик баа берүү сыяктуу маанилүү жана жооптуу иштерди аркалашы талапка ылайык.

5. Адеп сабагы – башка предметтерден кыйла айрымаланган сабак. Алар адамды жабдуучу сабак болсо, адеп – адамды жаратуучу сабак. Башкалар кызмат көрсөтүүчү сабак болсо, адеп – кызмат өтөөчү сабак. Башка сабактар аткаруучу сабак болсо, адеп – айкындоочу сабак, бир сөз менен айтканда, ал – адамдын адам болуу өндүрүшүнүн өзөгүн түзгөн окуу предмети. Андыктан,

бүтүрүүчүгө он бир жыл окуган билимин аныктаган аттестат берүү менен бирге эле анын инсандык, адептик-ыймандык парасатын сыпаттаган мүнөздөмөнүн берилиши да талапка ылайык келет. Бул мүнөздөмө педагогикалык адистиктерге тапшыруучу абитуриенттер үчүн негизги окуу-нормативдик документтин бири болушу шарт.

6. Адеп сабагы аны окуткан мугалимдерге жаңыча талаптарды коёт. Алар - дүйнөгө болгон көз карашы диалектикалуу, акыйкатты издөө өңүтү диалогго негизденген, дүйнөнү бүтүн, мозаикалуу, көп маданияттуу көрө билген, туура ойлоого, ойлогонундай сүйлөөгө, сүйлөгөнүндөй жашоого умтулган жаңы типтеги педагогдор болушу керек. Мектептеги тарбия ишин алып бул сабак менен айкалышта алып баруу да аларга жүктөлүүгө тийиш. Атаганат, адеп сабагы мектептерде он жылдан бери он бир класста окутулуп келе жатса да, атайын кадр даярдоо маселеси чечилбей келет. Өлкөнүн айрым жогорку окуу жайларында социалдык педагогдорду, теология багытындагы адистерди даярдоо практикасы бул муктаждыкты сандык жагынан да, сапаттык жагынан да чечпей тургандыгы айгине. Мисалы, социалдык педагогдорго рухий-маданий, дин таануу, этикалык-психологиялык билимдер азыраак берилсе, теология адистерин даярдоодо социалдык илимдердин алкагы кыйла тар окутулат. Андыктан, бул ишти кеңири профилдеги адеп сабагы мугалимин максаттуу даярдоо багытында комплекстүү чечүү кыйла үзүрлүү болор эле.

7. Окуучулар адеп сабагында алган билимин тажрыйбада колдонуп, бышыктап, өздөрү аткарып, жасап көрүүсү үчүн окуу планында жумасына каралган 1 саат эч жетишсиз экендиги талашсыз. Ал эми тарбия сааттарына бөлүнгөн өп-чап убакыт, адатта, утурумдук уюштуруу иштерине гана кетет. Ошондуктан табияты интеграциялуу, тарыхы өтө терең, келечеги коомдун, мамлекеттин жана ар бир жарандын келечек тагдыры менен жуурулушкан бул сабак үчүн мектептин Базалык окуу планында жумасына 2 саат кароо зарыл.

Бул интеграцияланган окуу предметин өз деңгээлинде окутуу үчүн жогорку окуу жайларында башталгыч класс, кыргыз тил, орус тил, чет тил, тарых мугалими адистиктерине кошумча адеп сабагы мугалими адистигин берүү жана мектептеги адеп мугалимдерин кыска мөөнөттүү кайра даярдоо курстарынан өткөрүү – күн тартибинде күйүп турган маселе бойдон калууда.

8. Мамлекеттин бүтүндүгү жана элдин биримдиги коомдун бийик адептик-ыймандык парасатына түздөн түз байланыштуу. Муну камсыз кылып турууда үй-бүлөдөн тартып бакча, мектеп, орто жана жогорку окуу жайлары, маданий, илимий, диний мекемелер, илимий-интеллектуалдык жана чыгармачылык чөйрөлөр үчүн сабаттуу жана салабаттуу жалпы элдик “Адеп маданияты” илимий-методикалык журналын чыгаруунун мааниси айтпаса да түшүнүктүү.

Ал бүгүн бөтөнчө адеп мугалимдери, методисттер жана ата-энелер үчүн аба менен суудай керек болуп турат. Бул басылма алардын адистик таламын канааттандыруудан башка да жаш муундарды дүйнөлүк жана улуттук адептик алтын казынага кирген классикалык илимий, көркөм, публицистикалык чыгармалар, дүйнөлүк диндердин рухий-ыймандык дөөлөттөрү, моралдык-этикалык акыл-ойдун берметтери, адептүү-ыймандуу адам тагдырлары менен терең тааныштыруу боюнча маанилүү ишти аркалоосу керек. Ал дүйнөлүк адептик шедеврлерди эне тилге которууга да баалуу салым кошмокчу.

9. 2012-2013-окуу жылында адеп сабагынын 10 жылдыгы белгиленет. Бул анын ийгиликтери менен кемчиликтерин ар тараптан талдап, талкуулап алууга шарт түзөт. Бул максатта төмөндөгүдөй номинациялар боюнча республикалык конкурс өткөрүү талапка ылайык келет:

- Адеп предмети боюнча сабактын (иш чаранын) мыкты иштелмесине;

- Мектептеги же класстагы тарбиялык иштин (сааттын) мыкты иштелмесине;

- «Адеп сабагы менин жан дүйнөмдө» деген тема боюнча мугалимдердин жана окуучулардын мыкты эссе, дилбаян, ой толгоо макалаларына.

- Адеп сабагынын мыкты класс-кабинетине (адеп борборуна).

Аталган номинациялар боюнча мектептик конкурс 2012-жылы сентябрь-декабрь, райондук конкурс 2013-жылдын январь-февраль жана республикалык конкурс март-апрель айларында өткөрүлүп, жыйынтыкталышы туура. Мектептер татыктуу иштерди тандап алып, районго, алар эң мыкты деп табылган иштерди республикалык конкурска сунуш кылат. Конкурстун жыйынтыгы атайын өткөрүлүүчү симпозиумда чыгарылат. Жеңүүчүлөргө баалуу сыйлыктар тапшырылат. Мыкты материалдар жана иштелмелер

өзүнчө жыйнак болуп жарыяланат. Адеп мугалимдери жана мектеп жетекчилери, жергиликтүү жана республикалык билим берүү органдары бул ишке жигердүү катышуулары зарыл.

Бул иштерди комплекстүү, максаттуу жана ырааттуу ишке ашыруу республикадагы улуттук-этнопедагогикалык илим-билимди өркүндөтүп, жаш муундарга татыктуу таалим-тарбия берүүгө гана эмес, жалпы эле калкыбыздын адептик маданиятын, рухий-ыймандык ой-сезимин жана өзүн-өзү андап-таануу дымагын жандандырууга жана жаңылоого жагымдуу өбөлгө түзмөкчү.

Сунуш-пикирлерди төмөндөгү дарекке жиберүүгө болот. Бишкек шаары, Эркиндик көчөсү, 25. Кыргыз билим берүү академиясы. Окуучулардын билим жетишкендиктерин баалоо бөлүмү. Т. (0312) 62-23-53; (0772) 55-95-96.

Мазмуну

Киришүү	4
Адеп сабагы: тажрыйбалар жана көйгөйлөр	6
Ыймандуулук түшүнүктөрү – адептик билимдердин негизи	16
Элдин адеп маданиятынын калыптануу жана өнүгүү жолу	25
Адеп – адамдын жана коомдун ыймандык парасатынын күзгүсү	30
Мектеп окуучуларына адептик билим берүүнүн максаты, милдети жана мазмуну	50
Адептик билим берүүнүн окуу-методикалык принциптери.....	53
Адептик билим берүүнүн баскычтары жана аны өздөштүрүүгө коюлуучу талаптар.....	58
Адептик билим берүүнүн методдору жана каражаттары.....	60
Адеп сабагында текст менен иштөө жолдору	70
Адеп сабагы мугалимине коюлуучу талаптар	73
Адеп предмети боюнча окуу китептерине коюлуучу талаптар	76
Адеп сабагында окуучулардын адептик билгилигин (компетенттүүлүгүн) калыптандыруу.....	79
Адеп сабагында окуучулардын билим жетишкендиктерин баалоо.....	79
Адеп сабагы боюнча тесттик суроолордун үлгүлөрү	82
Адеп сабагы боюнча рефераттардын болжолдуу темалары жана талаптары	89
Адеп сабагында чыгармачылык эссе үчүн темалар	92
Адеп сабагы боюнча окуу-нормативдик материалдар	93
Корутунду	96

Иптаров Сабыр

**Адептик билим берүүнүн айрым
илимий-методикалык маселелери**

Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо

Редактору жана корректору Жунусбаев С. Т.

17.09.2012-ж. басмага берилди. Форматы 62х92 $\frac{1}{16}$
Офсеттик басма. Нускасы 4150 даана. № 5194 заказ.

Кыргыз билим берүү академиясы, Бишкек ш., Эркиндик бул., 25, тел. 62 23 57

«Аль Салам» басмаканасында басылды.

720044, Бишкек шаары, Симферополь туюк көчөсү, 85; тел.(312)25-21-22